

Araştırma Makalesi

Sāsāni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar

Ulaş Töre Sivrioğlu*

Öz

400 yıl boyunca Mezopotamya ve İran'a hâkim olan Sāsānilerin idaresi altında pek çok etnik köken ve inançtan halk yaşamaktaydı. Bu kozmopolit ağ içinde Hıristiyanlar da önemli bir yer teşkil etmekteydiler. Kendi aralarında bir birlik olmamasına ve zaman içinde Gregoryen, Nasturî, Yakubî, Rum-Ortodoks gibi farklı kiliselere bölünmelerine rağmen, Hıristiyanlar, Sāsāni imparatorluğu içinde diğer dinlerin aleyhine olarak en hızlı ilerleyen kitleyi temsil etmekteydiler. Kimi zamanlarda Hıristiyanları baskı altında tutmalarına rağmen; genel olarak Sāsāni Şahları Hıristiyanların zanaat ve ticaretteki yeteneklerinden yararlanmayı ihmal etmiyorlardı. Hıristiyanlığın nitel ve nicel gücü Özellikle Sāsānilerin son asırlarında artmış; hatta bu durum son Şahların birçoğunun vaftiz olduğu söylentisine bile yol açmıştı. İslâm'ın tarihsel müdahalesinden hemen önce Hıristiyanlık İran'da en canlı yayılım gösteren din hâline gelmiş durumdaydı. Bu metinde bir yandan İran/Sāsāni Hıristiyanlarının tarihi incelenirken; bir yandan da Hıristiyanlığın Sāsāni İran'ındaki başarısının nedenleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sāsāniler, İran, Hıristiyanlık, Nasturîlik, Gregoryen ve Alban Kilisesi

* Dr, Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: toresivrioglu@hotmail.com

The Christianity And Christians İn Persia Mesopotamia And Caucasia İn Sassanid Period

Absract

Under the administration of Sassanian Dynasty that dominated Mesopotamia and Persia for 400 years lived any a communitiy belongig to a different ethnicity and religion. In this cosmopolitan network, Christians constituted an important part, too, in spite of the fact that tehere was no unity among themselves and they disintegrated into various sects such as Gregorian, Nestorian, Jacobite, and the Greek-Orthodox Church in time, Christians represented the fastest progressing population to the detriment of other religious communities in Sassanian Empire. Although holding them down at times, Sassanian Shahs didi'nt ignore benefitting from the talents of Christian people in craftsmanship and trade. The qualitative and quantitave force of Christianity increased especially in the last century of Sassanian Dynasty; moreover, this situtaion even led to rumors that the majoritiy of the last shahs had been bapitized. Just before the historical intervention of Islam, Christianity had been the most widespred religion in Persia. In this text, not only is the history of Persian/Sassanian Christians analyzed, but the reasons of the success of christendom in Sassanian Persia are tired to be explained as well.

Keywords: Sassanians, Persia, Christianity, Nestoriansim, Gregorian and Albanian Church

Giriş

Sāsāniler MS 224-651 yılları arasında batıda Habur Nehri'nden doğuda İndus ve Oxus (Ceyhun) Nehirlerine uzanan geniş bir coğrafyayı idareleri altında tuttular. Sāsāni idaresi altındaki topraklar, farklı din ve milliyetlerin bir arada yaşadığı, etnik çeşitlilik açısından zengin bir coğrafyaydı. Sāsānilerin yönetimi altında Mazda dininin (Zerdüştlük) değişik mezheplerinin yanı sıra, Yahudilik¹ ve Hıristiyanlığın çeşitli kolları, gnostik inançlar, Arap paganizmi, Manicilik ve Budizm gibi birbirinden çok farklı dinlere inanan insanlar yaşamaktaydı. Ancak tüm bu dinler içinde en dikkat çekici gelişmeyi -kendi aralarındaki bölünmelere rağmen- Hıristiyanlık göstermekteydi. 400 küsur yıllık Sāsāni tarihine genel olarak bakıldığında Hıristiyanlık düzenli bir şekilde etkisini diğer dinler aleyhine genişleten yegâne inanç biçimi olmuştu. Öyle ki İran dinleri tarihi ile ilgilenen birçok uzman, İslâm'ın tarihsel müdahalesi olmasaydı, Sāsānilerin de Roma İmparatorluğu gibi Hıristiyanlığı kabul edeceklerini ileri sürebilmişlerdir.² Nitekim biz bu çalışmada bir yandan Sāsāni Şahlığı içindeki Hıristiyan azınlıkların tarihi üzerinde durarken, öbür yandan; Hıristiyanlığın diğer rakip dinlere karşı nasıl üstünlük kurmayı başarabildiği de açıklamaya çalışacağız.

a-Sāsāni Devletinin Resmi Dini (Mazdaizm) ve Hıristiyanlığa Bakış Açısı

Sāsānilerin Hıristiyanlığa bakış açısını değerlendirebilmek için Sāsāniler devri İran'ında genel olarak din ve devlet ilişkilerini anlamak gereklidir. Bilindiği üzere Sāsāniler tek bir dini “gerçek din” (Peh. *wehdēn*)³ olarak kabul etmekteydiler; o da

¹ İran'da Yahudilerin konumu kesinlikle Bizans'tan daha iyiydi. Mesela Hıristiyanlığın resmi din kabul edilmesinin ardından Roma İmparatorluğu'nda Yahudilerle evlenmek yasaklanırken; İran'da birçok Şah ve aristokrat İranlının eşi Yahudi'ydi. Bkz: Ulaş Töre Sivrioğlu, Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihi Coğrafya Metni: Şahrestānīhā Ī Ērānšāhr, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea 2014 / Cilt:1 / Sayı:3 fragman 10, 47, 53

² Heinz Herbert Schöffler, Gundi-Şapur Akademisi, Aristoteles Doğu Yolunda, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008, s.103

³ Shaul Shaked, “Religion in the Last Late Sasanian Period: Eran, Aneran and other Religious Designations”, The Sasanian Era (The Idea of Iran), Volume III, ed. Vesta Sarkosh Curtis and Sarah Sewart, I. B. Tauris, London, 2008, s.105-106

Ulaş Töre Sivrioğlu

Mazdaizm (Peh. *Mazdāyesn*) veya Mazdaizm bir kolu olan Zerdüştlük (Yun. *Zoroasterianism*) idi.⁴ Diğer bütün dinler Sāsānilerin gözünde teorik olarak “şeytanî din” (Peh.*dušdēn*) olarak kabul edilmekteydi.⁵ Öte yandan Sāsānilerin, Mazdacılığa bağlılıklarının şekli yorumu açık bir konudur. Günümüzde İran din tarihi uzmanları Sāsānilerin, “Ortodoks Zerdüşçüler” mi yoksa “Zurvancı gnostikler” mi olduklarını tartışmaya devam etmektedirler.⁶ Şāpūr I’in (242-271) hayli tartışmalı senkretik bir din olan Maniheizmi⁷ desteklemesi,⁸ benzer şekilde Kawād I (488-531) heretik (Peh. *ahlāmog*) bir Mazdacılık yorumu olan Mazdekçiliğe⁹ arka çıkması¹⁰ gibi örneklerle bakıldığında Sāsāni Şahlarının hepsinin “Ortodoks Zerdüşçülüğün” katı destekçileri olduklarını söylemek mümkün olmamaktadır.

Öte yandan Sāsānilerin “Ortodoks Zerdüştlüğe” bakış açıları ne olursa olsun, Mazdaizmin bir devlet dini olarak örgütlenmesinde ve din-devlet bütünleşmesinde büyük bir rol oynadıkları kesindir. Sāsāniler, Mazdaizmi bir devlet dini olarak görmeyen ve Ahura Mazda ile Yunan Tanrılarına aynı derecede saygı gösteren selefleri Parthlardan¹¹ farklı olarak Mazda dinini daima diğer dinlerden üstün tutmuşlardır. Yunan ve İran tanrılarının suretleriyle süslenen Parth sikkelerinin aksine arkasında bir ateş tapınağı atları bulunan yeni tipteki Sāsāni sikkelerine geçiş bu politikanın bir yansımasıdır.¹² Zaten Sāsān ailesini Arşak/Parth hanedanından ayıran

⁴ Mazdaizm gibi eski bir dinin tanımlanmasında antik çağlarda beri yaşanan zorluklar ilgi çekicidir. Mazda dini Zerdüştlük olarak da tanınmasına rağmen Zerdüştlük aslında Mazda dininin Ortodoks bir yorumuydu. Yine de özellikle Yunan ve Romalı yazarlar Mazda dinine inananları genel olarak Zoroasterian veya Magi adlı ruhbanların varlığı nedeniyle Magician olarak isimlendirmeyi tercih etmekteydiler ki sonraki asırlarda da bu isimleri benimseyen Araplar Mazda dinine inananları Zerdüşti veya Mecusî olarak anacaklardı. Geniş bilgi için bkz J. Duchensne-Guillemin, “Zoroastrian Religion” The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.897-902

⁵ Shaked, agm, s.105-106

⁶ J. Duchensne-Guillemin, agm, s.897-902, Wiesehöfer, Antik Pers Tarihi, Telos Yayınları, İstanbul,2002, s.287. A.V. Williams, Sāsānilerin Zurvancı olduğu iddiasının Hristiyan kaynakların bir abartısı olabileceğini söylemektedir. Bkz A.V. Williams, “Zoroasterians and Christians in Sasanian Iran” Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester 78, 1996,s. 46-47

⁷ Maniheizm için bkz. G. Widengren, “Manichaeism and It’s Iran Background, The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006 s.965-991

⁸ Mani ile Şāpūr I’in arası o kadar iyiydi ki Mani görüşlerini özetlediği Şāpūrakān adlı kitabını Şah’a adamıştı. G. Widengren, agm ,s.968-969.

⁹ Mazdekçilik için bkz: Ehsan Yarshater, “Mazdakism” The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York,2006, s.991-1027

¹⁰ Wiesehöfer, age,s.305

¹¹ Parthlar, Zeus-Oramasdes, Apollon-Mithra tapımı gibi İran ve Yunan tanrılarını sentezleyen bağdaştırmacı kültürlere desteklemekteydiler. J. Duchensne-Guillemin, agm, s.866-874. Parthların Mazdaizmi bir devlet dini olarak gördüklerine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Schöffler, age, s.56.

¹² J. Duchensne-Guillemin, s.874-875

Ulaş Töre Sivrioğlu

en önemli özelliklerden biri de, politik iktidarı ele geçirmeden önce İsthar'daki Anāhita Tapınağının koruyuculuğunu yapmış olmalarıdır.¹³ Anāhita tapımının koruyucuları olmaları sebebiyle kendilerini sadece siyasal alanda değil tinsel olarak da ayrıcalıklı gördükleri de kesindir.¹⁴ Mani'nin Peygamberliğini sorgulayan Bahrām I (271-274) “Bu vahiy niye sana indi de ülkenin efendileri olan bize inmedi”¹⁵ diye söylenirken kastettiği bu ayrıcalıktır. Nitekim ilk Sāsāni şahları açıkça ataları Sāsān'ı “Tanrı” olarak (Peh. *Sāsān i xwaday*)¹⁶ anmışlar kendilerinin de Tanrı soyundan olduklarını (Peh. *ctry MN yzdn*) iddia etmişlerdir.¹⁷

Sāsān soyu gerçek ve doğru dini temsil ettiğinden, Şah, dini bir konuda ne düşünüyorsa teorik olarak toplum da aynı düşüncede olmak zorundadır. Aksi şekilde hareket edenler hem gerçek dine hem de devletin kendisine ihanet etmekle suçlanacaklardır. Avesta'nın Sāsāniler zamanında derlendiği düşünülen *Vendidad* adlı bölümünde¹⁸ bu konu şu şekilde formüle edilmiştir: “Kanunu hor görenlerin hepsi Hükümdara karşı gelen asilerdir, Hükümdara karşı çıkan bütün asiler dinsiz adamlardır ve bütün dinsizler ölmeyi hak ederler”.¹⁹ Benzer bir din-devlet bütünleşmesi teorisi İslâmî aktarımlarla bize ulaşan ve sıklıkla da tekrar edilen, *Tansar Mektubu* olarak bilinen Zerdüşt rahibi Tansar'ın Sāsāni devletinin kurucusu Ardaşir I'e (224-242) tavsiyesinde (Peh. *andarz*) de tekrar etmektedir: “Din ve devlet aynı bedende doğarlar ve birbirlerine ayrılmaz biçimde bağlıdırlar. Etkinlik ve çöküş, sağlık ve hastalık da her ikisine aynı tarzda isabet eder.”²⁰

Sonuç olarak Sāsān hanedanı kendisini İran'da hem devletin hem de “gerçek dinin” yegâne koruyucusu ve önderi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Elbette bu

¹³ Toraj Daryae, Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire, I. B. Tauris, New York, 2009, s.70

¹⁴ T. Daryae, Sāsānilerin bu özelliğini siyasal iktidarı ele geçirmeden önce uzun bir dini liderlik deneyimine sahip olan Safevîlere benzetmiştir. Daryae, age, s.69

¹⁵ Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna, Cilt II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, S.434

¹⁶ R. N. Frye, “The Political History of Iran Under the Sasanians”, The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, s.115, Daryae, age, s.153

¹⁷ Ardaşir I (224-240) kestirdiği sikkelerde kendisini “tanrı soyundan” (*ctry MN yzdn*) olarak nitelemektedir. Daryae, age, s.9

¹⁸ Vendidad, Selevkoslar, Parthlar veya Sāsāniler devrinde derlendiğine dair farklı teoriler bulunmaktadır. Bkz: Prods OktoSkjærvø, The Videvdad: It's Ritual-Mythical Significance” The Age of the Parthian, Ed. Sarkosh Curtis and S. Stewart, The Idea of Iran Vol. 2, Middle East Institute, London, 2007

¹⁹ Vendidad.17/11.

²⁰ A. V. Williams, age, s.38, Mesudî, benzer bir metni, Ardaşir'in oğlu Şāpūr I'e vasiyet ettiğini yazmaktadır. “Din ve saltanat kardeşdir. Din saltanatın temeli, saltanat da dinin bekâsıdır. Eğer saltanat temeli (din) yoksa yıkılmaya mahkûmdur. Mesudî, Murûc ez-Zehab, Altın Bozkırlar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.142. Wiesehöfer, bu tür metinlerin geç dönemlere ait olduğunu söylemekte ve erken Sāsāni çağında bu türden bir din devlet bütünleşmesinin başladığı iddiasına karşı şüphelerini dile getirmektedir. Bkz. Wiesehöfer, age, s.305-306

Ulaş Töre Sivrioğlu

pratikte Zerdüş-Mazda ruhbanlarının (*Magi* veya *Mōbed*) her dönemde şahları tek dini otorite olarak kabul ettikleri; Şahların da sadece Zerdüştilere sahip çıktıkları anlamına gelmemektedir. Söylemsel olarak sürekli din ve devletin bütünlüğünün, şah ile *mōbed*lerin ittifakının önemini vurgulanmasına rağmen, pratikte din ve devlet bütünleşmesi her zaman şahların tercih ettiği bir durum olmamıştır. Özellikle söz konusu Hıristiyanlar olduğunda, şahların “gerçek dine inanmayan”(Peh. *agdēn*) tebaaları ile Mazda dinine inanan kendi halk katmanları ve *mōbed*ler arasında sıkışıp kaldıkları görülmektedir. Hıristiyanlar, tam da Şahlar ile Zerdüş ruhbanlar arasında yaşanan rekabetin en koyu olduğu anlarda İran siyasetinin en önemli katalizörlerinden biri olarak sahne almışlardır. Genellikle *mōbed*lerin siyasi gücünü kısmak isteyen Şahlar, Hıristiyanları bir denge unsuru olarak destekler ve *mōbed*lere karşı kullanırken; *mōbed*lerle işbirliği içindeki şahların devirlerinde ise Hıristiyanların ciddi takibata uğradıkları görülmektedir.²¹

*Mōbed*ler ve sıradan Mazdacılar için Hıristiyanlar, güven uyandırmayan yabancı kültürlerin temsilcileriydiler. Şahlar için ise Hıristiyanlar, Roma/Akdeniz ve Mezopotamya uygarlığının²², mimarisini, bilim ve felsefesini İran’a taşıyarak ülkeyi zenginleştiren, okur-yazar ve zanaatkâr bir kitleyi temsil ediyordu. Hıristiyanlık bu dönemde antik mirası reddetmediği gibi, Hıristiyanlar Aristoteles felsefesine, Hellenistik bilimlere ilgili kişilerdi.²³Sāsāni sınırları içinde kurdukları manastırlarda sadece dini ilimleri değil, Yunanca gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, müzik, geometri, astronomi gibi temel bilimlerini de öğretmekteydiler.²⁴ Sarayın adını bildiğimiz hemen tüm hekimleri Hıristiyan’dılar.²⁵ Sadece İran’ın değil muhtemelen o çağda tüm dünyanın en ileri tıp okulu olan *Gūndiṣāpūr* Akademisini Hıristiyan hekimler yönetiyordu.²⁶Roma’dan getirilen Hıristiyan mimarlar İran’ı kentler, su kemerleri, köprülerle donatıyorlardı.²⁷ Hıristiyanlar içinde Süryânice, Yunanca,

²¹Wiesehöfer, age, s.305

²²İranlılar Hıristiyanlıktan önce de Mezopotamya kültürünün temsilcisi olan Arami/Süryânî kültürünün etkisi altındaydılar. Aramiceden Pehleviceye geçmiş idari sözcük dağarcığı (dipîr-kâtip, dēn-din, nāmag-mektup, Yazn-hazine, muhr-mühür, vb) bu etkiyi kanıtlamaktadır. Wilhelm Eilers, “Iran and Mesopotamia” The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsean Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.499.

²³Süryânî Hıristiyanları Aristoteles’i 13. Havari olarak niteleyecek kadar sevmekteydiler. Nisibis Piskoposu Paulus, Aristoteles diyalektiği hakkında yaptığı bir derlemeyi Hüsrev I’e sunmuştu. Schöffler, age, s.50,68

²⁴Gerard Dedeyan, Ermeni Halkının Tarihi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015,s.175-176.

²⁵Örneğin Yazdigerd I’in (399-420) hekimi Maruthas en ünlü saray doktorlarından biriydi. Siirt Vekâyinâmesi, Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi, İstanbul, 2010, s.284,Frye, age, s.143

²⁶Gūndiṣāpūr ve buradaki Sāsāniler dönemi tıp, felsefe ve bilimsel çalışmalar için bkz: Heinz Herbert Schöffler, age,

²⁷Ahvaz bölgesindeki Şūstar’daki taşkınları engellemek amacıyla setleri inşa eden Hıristiyan mimarlardı. Judith Lerner, “Christianity In Pre-Islamic Persia: Material Remains,” in Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 328-30;Efsanevî, el-Havarnak kasrını inşa eden de Hıristiyan (Romalı) bir mimardı. Rivayet

Ulaş Töre Sivrioğlu

Farsçayı aynı derecede bilen kişilere sıklıkla rastlanması sayesinde Romalılarla kurulan diplomatik ilişkilerde kilit rol oynamaktaydılar.²⁸ Dil bildikleri ve misyonerlik faaliyetleri için Hindistan ve Çin gibi uzak ülkelere gittiklerinden İranlılara bu ülkelerle kurulan ilişkilerinde yardımcı oluyorlardı.²⁹ Basra Körfezi ticaretinde³⁰ en önemli rolü de onlar oynuyor³¹ ve uzak diyarlardan getirilen baharat, şeker pancarı, inci gibi nadir bulunan ürünleri Şahlara hediye ederek onların gönlünü kazanıyorlardı.³² Kentli ve zanaatkar zümrelerden oluştuğu ve gelir vergisi dışında ayrıca bir kelle vergisi ödedikleri için hazineye katkıları Mazdacılardan daha fazla oluyordu.³³ Özetle, *mōbedler* haklarında ne düşünürse düşünsün, Hıristiyanlar İran devleti ve Şahların kolayca vazgeçemeyecekleri kalifiye bir kitleyi temsil etmekteydiler. Bu durumu en kısa yoldan formüle eden Şah Hürmüz IV (579-590) “Hıristiyanlığı dört ayak üzerinde duran bir tahtın iki ayağına” benzetmişti.³⁴

Öte yandan birçok Sāsāni şahının Hıristiyanlara sempati duyması ve onları desteklemesi, gerçek hayatta ve hukuk karşısında Hıristiyanların Mazdacılarla eşit olduğu anlamına gelmemekteydi. Hıristiyanlara tanınan haklar ancak Mazdacı efendilerin buyruklarına uydukları ölçüde güvence altındaydı ve hayatın her alanında Hıristiyanlara “ikinci sınıf insanlar oldukları hissettirilmekteydi. Örneğin Hıristiyanlara ilk kez Şāpūr II (309-379) devrinde konulan, sonraki dönemde de kalıcı

göre Şah eseri o kadar beğenmişti ki başka bir benzerini yapmaması için mimar idam edilmişti. K. Philip, *Siyâsal ve Kültürel İslâm Tarihi I.Cilt, Boğaziçi Neşriyat. İstanbul,1980, s.125.* Bu olaydan 500 yıl kadar sonra Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad (1221-1237) vezirine “Havarnak Sarayını geride bırakan bir bina yapmasını” emretmekteydi. Nusret Çam, *İslâm da Sanat, Sanat da İslâm, Akçağ yayıncılık, Ankara 1999,s.138.*

²⁸ Örneğin İmparator Mauricos’a (582-602) elçi olarak gönderilen Mār Abo, Yunanca, İbranice, Süryânice, Farsça biliyordu. Siirt Vekâyinâmesi, s.364. Yezdigerd I’in saray hekimi Maruthas aynı zamanda elçilik görevinde de bulunmaktaydı. Frye, *age, s.143.* XVI. Patrik Iaboloho da Sāsāniler adına diplomatik görevlerde yer almıştır. Bkz. Siirt Vekâyinâmesi, s.290

²⁹ İran kökenli Hıristiyanların Hindistan ve Çin’deki faaliyetleri için bkz. Aziz Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s.289-292, 387-392.* Hindistan’da Hira (Irak) ve İran kökenli Hıristiyanlara ait arkeolojik buluntular için bkz: J. Lerner, *agm, pp. 328-30;* Ayrıca bkz. Christopher Buck, “The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?” *The Journal of the Assyrian Academic Society* 10:1 (1996), s.85-86

³⁰ Hıristiyanların ticaret alanındaki aracı rollerine bir kanıt olarak Pehlevice kökenli çek ve senet gibi kelimelerin Süryâniler aracılığıyla Akdeniz dünyasında tanınması da verilebilir. Ahmet Altungök, *Sāsānî Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür Ve Medeniyetine Etkileri, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX / 2, 2014,,s.461*

³¹ Schölller, *age,s. 92-93*

³² Örneğin Zabe (Bahreyn) piskoposu Hezekiel Hüsrev I’in (531-579) için Bahreyn’den nadir bulunan inciler çıkartıyordu. Siirt Vekâyinâmesi,s.197-201

³³ J. P. Asmussen, *Christian in Iran”, The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.933*

³⁴ Siirt Vekâyinâmesi,s.201

Ulaş Töre Sivrioğlu

hâle gelen “kelle vergisi” bu ast-üst ilişkileri hatırlatan bir unsurdur.³⁵ Bir Zerdüş Hıristiyan köle edinebilirdi; ancak bunun tersi mümkün değildi. Eğer Zerdüş bir köle inançsız birine (*āg-dēn*) satılırsa Mazda rahipleri bu köleye el koyma hakkına sahiptiler.³⁶ Mazdaist bir erkek Hıristiyan bir kadınla evlenebilirken bunu tersi yasaktı.³⁷ Mazdaist kocanın Hıristiyan karısı eski dininde kalmakta serbestti; ancak doğuracağı çocuklar Mazda dininde kabul edilmekteydiler. Bir Hıristiyan teorik olarak “kirli” biri sayılmaktaydı. Hatta bu “kirliliğin” Hıristiyan kişi Mazda dinine girse bile bir sene daha sürdüğüne inanılmaktaydı. Sonradan Mazdacı olan kişi bu bir senelik süre geçmeden ölürse cenazesi Zerdüş geleneklerine göre düzenlenmezdi.³⁸ Mazdacılıktan Hıristiyanlığa –veya herhangi bir dine- geçiş ise kesinlikle kabul edilemez bir hareketti. Bu tür kişiler eğer devletin koruması altında değillerse genellikle halk tarafından linç edilirdiler.³⁹

Bütün bu aleyhte örneklere ve zaman zaman Hıristiyanlara karşı yaptırımların çok set olmasına rağmen; yine de Sāsāni Hıristiyanlarının, kendi çağlarının en rahat azınlık gruplarından biri olduğu söylenilebilir. Hıristiyanlığın tek resmi din

³⁵Erbil Vekâyinâmesi, Derleyen: Mşiha Zha, Yaba Yayınları, İstanbul, 2002,s.120, Siirt Vekâyinâmesi, s.124. R. N. Frye, bu kelle vergisini, İslâm ülkelerindeki cizye vergisine benzerliğine dikkati çekmiş ve anımsatan Sāsānilerin bu tür uygulamalarının Osmanlı Millet Sistemine kaynaklık ettiğini savunmuştur. R. N. Frye, “The Political History of Iran Under the Sasanians”, The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsean Yarshater, Cambridge Universty Press, Cambridge-New-York, 2006, s.132. benzeri bir benzetme 1910 yılında Sāsāni Hıristiyanlarını Osmanlı Ermenilerine benzeten W. A. Wigram, (The Assyrian Church,London, 1910),tarafından da yapılmıştır. Aktaran Williams, agm, s.45

³⁶ Shaked, agm, s.107

³⁷ Pērōz'u(459-483) devrinde Sāsānilerin vassalı ve Şah'ın kız kardeşinin kocası olan Alban Kralı Vaçe Hıristiyan olduğunda, Pērōz “derhal kız kardeşini İran'a geri gönderilmesini” emretmiştir. Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006. S.71. Bu durum nedeniyle 554 Sinod'unda Hıristiyanlar Mazdacı kadınlarla evlenmemeleri konusunda uyarılmaktaydılar. Zira bu tür evlilikler öğrenildiğinde evlilik geçersiz sayılıyor ve doğan çocuklar Hıristiyan babadan koparılıyordu. Williams, agm, s.43

³⁸ Shaked, agm, s.107

³⁹Sāsāni tarihi, Mazda dinini terk ederek Hıristiyan olan kişilere dönük toplumsal yaptırımlar ve ağır şiddetin sayısız örnekleriyle doludur. Siirt Kronoği'nin şehitler listesinde Mazdacılığı terk edip Hıristiyan olan Mār Abo'nun öğrencisi Mār Ayyub'un kendi kardeşi Ardaşir tarafından öldürüldüğü, Şehit Gorgis'in de Mazdacı kökenli olduğu anlaşılınca çarmıha gerildiği gibi örnekler yer almaktadır. Siirt Vekâyinemesi,s.195,375. Bu konuda ilginç bir örnek de 8. Asırda yazıldığı tahmin edilen Kartli Tarihi'nde geçmektedir. Aziz Eustate'nin hayatının anlatıldığı pasajda Aziz Eustate'nin Ganzag'ta (Azerbaycan/Gence) Zerdüş bir ailede dünyada geldiği, 30 yaşında ise vaftiz olduğu, Nevruz kutlamalarına katılmadığı gerekçesiyle 590 yılında 7 arkadaşı ile yargılandığını öğrenmekteyiz. Dava esnasında hepsi de Zerdüş kökenli olan beş kişi Hıristiyan olduklarını inkâr edince serbest bırakıldılar. Hıristiyan olduklarını saklamayan iki tutukludan Stephanos adlı biri anne-babasının Hıristiyan olduğunu kanıtlayınca serbest kalırken; Eustate Zerdüşlükten döndüğü için idam edilmişti. Bkz. Marie Félicité Brosset, Gürcistan (Kartli) Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.192. Ayrıca bkz: Stephen H. Rapp Jr. New Perspectives on “The Land of Heroes and Giants”: The Georgian Sources for Sasanian History, Sasanika 13,2014, s.5.Hıristiyanlığa geçiş yüksek tabaka için de kabul edilemez bir suçtu. Hüsrev I'in (531-579) akrabası olan Goloandht adlı bir kadın Hıristiyan olduğu için hapsedilmiş ve ancak Romalı bir heyetin devreye girmesiyle serbest bırakılmıştı. Bkz: James R. Russell, “Christianity In Pre-Islamic Persia Literary Sources”, Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 327-28; s. 327-28;

Ulaş Töre Sivrioğlu

olmasından sonrasında Doğu Roma İmparatorluğunda Hıristiyan olmayan toplulukların durumuyla mukayese edildiğinde Sāsāni Hıristiyanlarının hakları ve özerklik alanları çok daha genişti.⁴⁰ Roma/Bizans İmparatorluğunda Hıristiyan olmayanlar (örneğin Yahudiler⁴¹) orduya alınmazken; Sāsānilerde Hıristiyanlar başkomutanlık olmak üzere en üst askerî görevlere gelebilmekteydiler.⁴² Justinianus I (527-565) devrinde İran seferine çıkan General Belisarius'un, İranlı komutanların, İran ordusundaki Yahudi ve Hıristiyan askerlerin hamursuz bayramında savaşmak istemedikleri için ateşkes önermesine şaşırması bu farktan kaynaklanmaktadır.⁴³

b- Sāsāni Hıristiyanlarının Erken Dönemleri (224-270)

Sāsāni Devleti Ardaşir I (224-240) tarafından kurulup Parthları yıktığında (224) Hıristiyanlık Mezopotamya ve İran'da oldukça canlı bir yayılım içindeydi.⁴⁴ Hıristiyanların henüz mezheplere bölünmedikleri II. Asırda İranlı ve Mezopotamyalı Hıristiyanların büyük bölümü Aramice (Süryânice) konuşan insanlardan oluşmaktaydılar ve en önemli merkez olarak Antakya Patrikliğini kabul etmekteydiler.⁴⁵ Buna karşın etnik kökenleri ne olursa olsun Roma İmparatorluğu sınırında kalan Hıristiyanlar için "Doğu Kilisesi" (Lat. *orient*, Sür. *madnehā*) veya Pers (Sür. *Pārs*) Kilisesi" tabirleri kullanılmaktaydı.⁴⁶

Matta İncil'ine göre İranlılar Hz. İsa doğduğunda üç Magi tarafından ziyaret edildiğinde beri Hıristiyanlar hakkında bilgi sahibiydiler.⁴⁷ (Bkz. Resim 1). Parthlar zamanında *Saoşyant*⁴⁸, *Mithra*⁴⁹ kültleri gibi Mesihçi özellikler gösteren inançların hızlı

⁴⁰ J. P. Asmussen, agm, s.934

⁴¹ Hıristiyan Roma'daki Yahudi azınlık için bkz. U. Töre Sivrioğlu, Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453) History Studies, Volume 7 Issue 2, Special Issue on Byzantine, p. 99-132, March 2015

⁴² Sāsāni ordusunda Hıristiyan üst düzey komutanlara –özellikle Ermeni kökenlilere- sıklıkla rastlanmaktaydı. Bunlar arasında en ünlüleri Simpat Pakraduni Hüsrev II Perviz (591-628)'in sağ kolu gibi görülen Simbad (Sinpat) Pakraduni bu dönemde Sāsāni ordusunun başkomutanlığına getirilmiştir. Grousset, age, s.256-257. Grigor adlı başka bir Hıristiyan generalin –belkide bu kişi Simbad'tır-Romalılara karşı Hüsrev II zamanı yapılan savaşta İran ordusuna komuta ettiği bilinmektedir. Asmussen, agm, s.934

⁴³ Sivrioğlu, agm, s.111

⁴⁴ Parthlar devri İran Hıristiyanlığı için bkz. James R. Russell, agm, pp. 327-28;

⁴⁵ Erbil Vekâynâmesi, s.29

⁴⁶ Christopher Buck, "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?" The Journal of the Assyrian Academic Society 10: 1 (1996), s.57, Asmussen, agm s.93

⁴⁷ Matta 2/1-12. Balthassar, Melchior ve Gaspar adını taşıyan bu Magi veya bilgelerin sırasıyla Mezopotamyalı, İranlı ve Ermenistanlı olduğu tahmin edilmektedir. Hüsrev II (591-628) Bethlehem'i fethettiğinde bir kilisede kendisine Hz. İsa'nın doğumunu haber olarak Kudüs'e gelen Magileri tasvir eden mozaik gösterilmişti. Bkz. James R. Russell, agm, pp. 327-28;

⁴⁸ Bakire bir kadından doğduğuna inanılan Saoşyant, Ahriman'ın hâkimiyetine son verecek kurtarıcıydı. Bkz. Eliade, age, s.364-366. Kurtarıcı Saoşyant kültü ile Yahudi-Hristiyan Mesihçiliğinin karşılaştırılması için Bkz. William W. Malandra An Introduction to Ancient Iran Religion, Redaing from Avesta and the Achaemenid Inscription, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983, s.22-23

Ulaş Töre Sivrioğlu

biçimde yayılması Hıristiyanlığın da kendini kabul ettirebileceği hazır bir ortam sağlamaktaydı. Nitekim Hıristiyanlık İran'da ilk olarak bir mesih beklentisi içinde olan Yahudiler arasında yayılmaya başlamıştır.⁵⁰ Hıristiyan kroniklerine göre Sāsānilerin kontrolü altına giren *Adiabene* (Erbil) bölgesinde MS 120 civarından beri faal olan Hıristiyan cemaatler bulunuyordu.⁵¹ Yine *Arzanene* (Sason), *Secerd* (Siirt), *Bet-Zabday* (idil), *Nisibis* (Nusaybin) gibi yerleşimlerde *Adiabene* metropolitliğine bağlı cemaatler yaşamaktaydı.⁵² Arkeolojik bulgular da Parthlardan Sāsānilere geçen İran ve yakın coğrafyasında Hıristiyan cemaatlerin varlığını kanıtlamaktadır. Basra Körfezi'ne Bahreyn'in karşı kıyısındaki antik *Kharg* Adasında 250 yılı civarına tarihlenen Hıristiyan mezarları bulunmuştur.⁵³ Sāsāni kontrolü altındaki *Dura-Europos*'da da zengin dekorasyonu günümüze kadar ulaşmış bir kilise ortaya çıkarılmıştır.⁵⁴

Hıristiyan Kronikleri, genellikle dini hoşgörülerini ile tanınan Parthların⁵⁵, Hıristiyanlara karşı tepkili olduklarını, daha erken 2. Asırda Mazda dininden Hıristiyanlığa dönenlere karşı sert yaptırımlar uyguladıkları belirtmektedirler.⁵⁶ Nitekim Hıristiyanlar, Parthların devrilmesini sevinçle karşılamışlar ve Sāsānileri kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Erbil Kronoğünde Sāsānilerin gelişinden sonra *Nisibis* ve *Ktesiphon* (*Medain*) gibi kentlerde yıllardır kendilerini gizlemek zorunda kalan Hıristiyanların nihayet kendi piskoposluklarını kuracak cesarete sahip oldukları vurgulanmaktadır.⁵⁷

Aslında bu vaziyet Sāsāniler için de önemli fırsatlar sunmaktaydı. Zira Hıristiyanlar tam da Sāsānilerin tarih sahnesine çıktıkları yıllarda Roma imparatorlarının yoğun baskısı altındaydılar ve Sāsānileri “Tanrı'nın Hıristiyanlara çektirilen acıların intikamını almak için putperestlerin üzerine gönderdiği bir musibet” olarak görmekteydiler. Dönemin bütün Romalı Hıristiyan tarihçileri İmparator Valerianus'un (253-260) Sāsāni Şahı Şāpūr I (242-270) karşısında yenilmesini

⁴⁹Mithracılık Hıristiyanlıkla o kadar ortak noktaya sahipti ki Kilise Babalarından İustinus, Mithracılığı gerçek dinin Şeytan tarafından çıkarılan bir taklidi olduğunu ileri sürmüştü. Bkz. Eliade, age, s.371-372. “Kardeş dinler” olarak görülen Mithra kültü ile Hıristiyanlık ilişkisi için bkz: David Ulansey, *Mithras Gizlerinin Kökeni, Antik Dünyada Kozmoloji ve Din, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2008, s.10-11.

⁵⁰Russell, agm, s.327-28; Hıristiyanlık İran gibi İberia'da (Gürcistan) da Yahudi toplulukların din değiştirmesi sayesinde girmişti. Brosset, age, s.75

⁵¹Erbil Vekâyinâmesi, s.70

⁵²Erbil Vekâyinâmesi, s.29

⁵³Lerner, agm, pp. 328-30

⁵⁴Lerner, agm, pp. 328-30

⁵⁵Asmussen, agm, s.921

⁵⁶Erbil Vekâyinâmesi, s.73-75. Muhtemelen bunun nedeni, Parthların sınırları içinde kalmakla birlikte Mezopotamyalı Hıristiyanların, Romalıların kontrolü altındaki Antakya Patrikliğine ve oradan gönderilen piskoposlara bağlı olmalarıydı.

⁵⁷Erbil Vekâyinâmesi, s.97

Ulaş Töre Sivrioğlu

sevinçle karşılaşmışlar ve Tanrının Şāpūr I vasıtasıyla Hıristiyanlara yapılan eziyetin intikamını aldığını iddia etmişlerdir.⁵⁸ Öyle ki Sāsāni ordusunun Antakya çevresini yakıp yıkması ve yanında binlerce esir götürmesi dâhi Hıristiyan yazarların fikrinin değiştirmemiştir. Tam tersine Antakya'dan getirilen savaş esirleri arasında yer alan Hıristiyanların “Roma baskısından kurtuldukları, Tanrının Romalı Hıristiyanları Perslerin sevgisiyle ödüllendirdiği” söylenmektedir.⁵⁹ Nitekim aralarında Demetirus adlı bir piskoposun da olduğu Antakyalı esirlerin yerleştirildiği *Veh Antiok Şāpūr*⁶⁰ veya daha bilinen adıyla *Gūndiṣāpūr* İran Hıristiyanlarının önemli bir merkezi olacaktır.⁶¹ Bu nüfus aktarımları sonucunda İran'ın batısındaki Kuzistan bölgesine, *Kappadokia*, *Antiokheia*, *Klykia* gibi farklı bölgelerden –çoğunluğu Hıristiyan olan– yüz bin dolayında insan yerleştirildiği tahmin edilmektedir.⁶² Ki Hıristiyanların erken dönem merkezlerinden olan ve kendi çağının en ünlü tıp merkezi hâline gelen *Gūndiṣāpūr*'un başkent *Ktesiphon*'dan sonra Sāsāni devletinin en kalabalık ikinci kenti olduğu tahmin edilmektedir.⁶³

Hıristiyanların Romalılara duyduğu öfkeyi siyaseten kullanma eğiliminde olan Şāpūr I devri için doğulu Hıristiyan kronikleri, “batıda (Roma sınırları içinde) Hıristiyanlara huzur verilemezken, doğuda (Sāsāni sınırları içinde) hiçbir baskı olmadan piskoposluklar kurulabildiğini belirtmektedirler.⁶⁴ Roma baskısı neticesinde Hıristiyanların gönüllü biçimde İran'a yerleşmeye devam ettikleri de bilinmektedir.⁶⁵ Hatta kroniklerde herhangi bir baskı görmeden Hıristiyanlığa geçen Zerdüştilerden de bahsedilmektedir. *Adiabene* Metropolitliğine kadar yükselen Ahad Abuhi (273-291) bunlara örnek olarak verilebilir.⁶⁶

c. Hıristiyanlara Dönük Siyasetin Değişmesi: Güvenden Şüpheye (270-300)

Şāpūr I, 270 yılında ölmüş ve yerine hükümet etme yeteneği zayıf oğlu Hürmüz I (270-271) hemen ardından da Bahrām I (271-274) çıkmıştır. Bahrām I ve ardılı Bahrām II (274-293) dönemi ilginç bir tarihsel kişilik olan Zerdüş Baṣrahibi

⁵⁸ Lactantius, 3.3.1, Hieronymus, 258-60, Orosius VII, 22, 3-4, Michael Dodgeon-Samuel N.C Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History*, Routledge, London and New York, s.58-61

⁵⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.65

⁶⁰ Zosimus, I, 27, 2, Michael Dodgeon- Samuel Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History*, Routledge, London and New York, 1991, age, s.51

⁶¹ Frye, age, s.121,

⁶² Wiesehöfer, age, s.247

⁶³ Schöffler, age, s.41

⁶⁴ Erbil Vekâyinâmesi, s.97-100

⁶⁵ Wiesehöfer, age, s.248

⁶⁶ Erbil Vekâyinâmesi, s.104.

Ulaş Töre Sivrioğlu

(*mōbedan-ı mōbed*) Kārtīr'in siyasal iktidara hâkim olduğu yıllardı ki Bahrām II'yi bizzat tahtta çıkararak kişinin Kārtīr olduğu bile düşünülmektedir.⁶⁷ Hıristiyan kaynakları Bahrām II'nin aslında yakın akrabalarla evlilikler (Peh. *xwēdōdah*) gibi Mazdacı gelenekleri⁶⁸ eleştiren ve Hıristiyanlığa eğilim duyan biri olduğunu; ancak Kārtīr'in korkusundan bu düşüncelerini açığa vuramadığını iddia etmişlerdir.⁶⁹

Kārtīr'in çağı Şāpūr I'in oluşturmak istediği kozmopolit imparatorluk felsefesinden “Ortodoks Zerdüştlüğe” dönüşü temsil eden genel bir hoşgörüsüzlüğe geçiş çağıdır. Bunun somut göstergesi Şāpūr I'in (240-270) desteklediği Mani'nin hapse atılarak öldürülmesi olmuştur.⁷⁰ Nitekim Kārtīr'in günümüze kadar gelmeyi başaran çeşitli yazıtlarında⁷¹, Zerdüş ruhban sınıfının diğer inanç gruplarına karşı nasıl bir tepki içinde oldukları açık bir şekilde de görülmektedir. Kārtīr yazıtlarında Yahudilerin (Peh.yhwd-y), Buddhistlerin (Peh.şmn-y), Hinduların (Peh.brmn-y), Nasranîlerin (Peh.n'cr'y), Hıristiyanların⁷² (Peh.krstyd'n), Mandanîlerin⁷³ (Peh.mtk-

⁶⁷ J. Duchensne-Guillemin, agm, s.881

⁶⁸Hıristiyan ve sonraki asırlarda da Müslüman yazarların Mazda dini ile ilgili en büyük eleştirilerinden biri, Mazda dininin kardeşler ve anne-oğul, baba-kız evliliklerini meşru gördüğü iddiasıdır. Gerçekten de tarihsel belgeler Parth ve Sāsāni sarayında ve ruhban sınıfı içinde kız ve erkek kardeşler arasında evlilikle yapıldığını kanıtlamaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Prods Oktor Skjærvø, Next-Of -Kin Marriage In Zoroastrianism”Last Updated: January 30, 2013 <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-next-of-kin>. Öte yandan Hükümdarların kız kardeşleriyle evlenmesine (incestuous) Roma, Mısır, Hindistan gibi birçok antik kültürde rastlamak mümkündür. Bkz. Keith Hopkins, Brother-Sister Marriage in Roman Egypt”, Comparative Studies in Society and History Vol 22 No 3, Jul pp. 1980, 303-354. Anne-oğul, baba-kız evliliklerine ise antik kültürlerde genel olarak hoş bakılmamaktaydı. Her ne kadar Hıristiyan yazarlar Mazdacılar arasında anne-oğul evliliğinin de serbest olduğunu yazmaktaysalar da (Örneğin Erbil Kronoği'nde sonradan Hıristiyan olan Erbil Piskoposu Ahad Abuhi'nin (273-291) ağabeyi ile annesinin evli olduğu söylenmektedir. Bkz. Erbil Vekâyinâmesi, s.104.) Zerdüş yazınında anne-oğul evliliğini mahkûm eden metinler bulunmaktadır. Örneğin İran mitlerinde kötülüğün sembolü olan Dahhāk'ın annesi ile birlikte olması zina olarak görülmüş lanetlenmiştir. Bkz: Dadestan-i Denig 72/2, Translated by E. W. West, from Sacred Books of the East, volume 18, Oxford University Press, 1882.

⁶⁹ J. Duchensne-Guillemin, agm, s.881

⁷⁰ G. Widengren, agm s.971

⁷¹ KārtīrSāsāni tarihi boyunca Şahlar haricinde kitabeleri günümüze ulaşmış tek kişidir. Bu özelliği başrahibin şahlara denk bir güce sahip oluşu şekliiden yorumlanmaktadır. Bu konu için bkz: M. Sprengling, “Kartir, Founder of Sasanian Zoroastrianism” The American Semitic languages and Literatures, Vol.57, No 2, April 1940, pp. 197-228, M. Sprengling, “Third Century in Iran Sapor and Kartir”, Oriental Institute University of Chicago, Chicago 1953

⁷² Nasranîler, (Nazarens) ve Hıristiyan terimi ile kimlerin kastedildiği konusu bugünde bir muammadır. J. Duchensne-Guillemin Nasranîlerin III. Asırda yaygın olan Yahudi-Hıristiyan sentezi gnostik mezheplerden biri olabileceğini belirtmektedir. J. Duchensne-Guillemin, agm s.882. Diğer bir görüş ise Nasranîlerin Süryânice konuşan Hıristiyanları,Krestyane'nin ise Yunanca konuşan Hıristiyanları tanımladığı şeklindedir. Wiesehöfer, age,s.290. Bu dönemde henüz kiliseleri net olarak ayrılmamakla birlikte Sāsāni Hıristiyanlarının Yunanca ve Süryânice ibâdet eden iki farklı cemaat oldukları dönemin kroniklerinde de anılmaktadır. Bkz: Siirt Vekâyinamesi, s.64 J. De Menasce'nin Krestyane terimi ile farklı bir Hıristiyan mezhebi olan Markioncuların kastedildiği savunması ise günümüzde kabul görmemektedir. Asmussen, agm, s.933

⁷³mktk-y (maktak) ile kimlerin kastedildiği saptanamamıştır. Genellikle günümüzde Sabiiler olarak da tanınan Irak Hıristiyan-gnostikleri olan Mandanîleri tanımladığı düşünülmektedir. Edmondo F. Lupieri, "Mandaeanism. I.

Ulaş Töre Sivrioğlu

y) ve Maniheistlerin (Peh.zyndyk-y) kendilerini ve put yuvalarını imha etmekte övünmektedir.⁷⁴

Gerçi Hıristiyan kaynaklarında Kārtīr döneminde büyük bir baskı görülmediğini, gerek Hüzmüz I (270-271) gerekse Bahrām I (271-274) devrinde Hıristiyanların rahat olduklarını; hatta Hıristiyanlara sempati duyan Bahrām I'in biraz Süryânice bile öğrendiği belirtilmektedir.⁷⁵ Muhtemelen asıl baskı altındakiler o gün için Hıristiyanlar değil Manicilerdi. Buna karşın, her ne kadar Hıristiyanlar da Manicilerden hoşlanmasalar da ⁷⁶ iki inanç arasında birçok ortak nokta bulunduğundan ⁷⁷ Manicilere karşı tepkinini kısmen Hıristiyanlara da yöneldiği görülmektedir.⁷⁸ İki din arasındaki farkları bilmeyen Mazdacı radikal kitleler Mani tapınaklarının yanı sıra Kiliseleri de ateşe vermişlerdir. Buna karşın Bahrām II (274-293) ve Narseh (293-302) devrinde yıkılan Kiliselerin yeniden yapılmasına izin verildiği ve Hıristiyanların ciddi sayılabilecek bir eziyete uğramadıkları nakledilmektedir.⁷⁹

Sonuçta Roma İmparatorluğunda Hıristiyanların kovuşturulmasının sona erdiği tarih olan 313 yılı öncesinde Sāsāni topraklarında Hıristiyanların genel olarak rahat bir konumda oldukları görülmektedir. Bu elbette Kārtīr gibi radikal Mazdacıların Hıristiyan varlığını kabul ettikleri anlamına gelmemektedir. Bu tür kesimler Şahları sürekli olarak Hıristiyanlara karşı kışkırtmışlardır. Ancak Romalıların Hıristiyanlarla sağladıkları tarihsel uzlaşısı öncesinde Şahların Hıristiyanlığı bir tehdit olarak görmedikleri kesindir. Bu dönemde Hıristiyan teolojisi ile Sāsāni devlet teorisi arasındaki farklardan kaynaklanan bazı ufak krizler de başlangıç aşamasında engellenmiştir. Örneğin Adiabene Metropoliti Ahad Abuhı'nın (273-291) döneminde Bet-Zabday (idil) Piskoposu halka açık bir toplantıda “Şahların kendilerini Tanrı olarak görmelerini” eleştiren bir konuşma yapınca siyasal ortam gerilmiş ve bu olay

History," Encyclopædia Iranica, online edition, 2012, Eilers, agm s.500. J. Duchensne-Guillemine'e göre bu terimle Maniciler kastedilmektedir. Duchensne-Guillemine agm s.882.

⁷⁴ KKZ, 10-11, <http://www.avesta.org/mp/kz.html>

⁷⁵ Siirt vekâynâmesi, s.76

⁷⁶ Wiesehöfer, age, s.295. Hıristiyanların Maniheizm'e bakışı için bkz. Aziz Augustinus, İtiraflar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.

⁷⁷ Sıradan bir Mazdacının bir Hıristiyan ile Manici arasındaki farkı anlaması çok zordu. Mani'nin kendisi bile Hıristiyanlığın gnostik bir yorumu olan Elkasai mezhebine bağlı bir babanın oğlu olarak doğmuş ve ilk gençlik çağını bu mezhebe bağlı biri olarak geçirmişti. Kendi kurduğu dinde de Kristolojik özellikler dikkat çekici bir ağırlık oluşturmaktaydı. Eliade, age, s.433. İsa Peygamberin Maniheizm için bkz: Werner Sundermann, "Christ in Manicheism," in Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 335-39

⁷⁸ Hıristiyanların şikâyetlerine rağmen Manicilik tarihsel olarak İran'da Hıristiyanlığın yayılması için olumlu etkilerde bulunmuştur. Birçok İranlı Hz. İsa'nın adını ilk kez Manicilerden işitmiştir. Maniciliğin gerilemeye başlamasından en fazla kazanç elde edenler ise Hıristiyanlar olmuştur. Russell, agm, pp. 327-28.

⁷⁹ Siirt Vekâynâmesi, s.77-90

Ulaş Töre Sivrioğlu

sokak çatışmaları çıkmasına bile yol açmıştır. Ancak bu Gerginlik İran'ın her yanından toplanan Hıristiyan dinî liderlerin Şah'ı⁸⁰ yumuşatmak için devreye girerek devlete bağlılıkları konusunda güvence vermesiyle hemen çözümlenebilmiştir.⁸¹

d. Şâpür II Çağı (309-379): Şüpheden Baskıya

Hıristiyanlar ile Sāsāniler arasındaki güvene dayalı ilişkilerin 4. Asır başlarında yaşanan bir dizi radikal değişim ile sona erdiğini görmekteyiz. İlk olarak 313 yılında Roma İmparatorluğu'nda yayınlanan Milano Fermanı ile Hıristiyanlarla büyük bir uzlaşma sağlanmış ve dönemin en güçlü siyasi figürü olan İmparator Constantinus nezdinde Hıristiyanlar büyük bir müttefik elde etmişlerdir.⁸² Aynı sene içerisinde Sāsānilerin düşmanı olan *Armenia* (Ermenistan) Kralı Tiridates III (287-330) Aziz Gregorios⁸³ tarafından vaftiz edilmiştir.⁸⁴ Bundan 20 sene sonra Sāsāni egemenliğinden kurtulma mücadelesi veren *İberia* (Gürcistan) Kralı Mihran III (284-361) Azize Nino⁸⁵ tarafından 334'te vaftiz edilecektir. Böylece bir kuşaklık zaman dilimi içerisinde Hıristiyanlık, Sāsānilerin sorunlar yaşadığı ülkelerin resmi dini olma yolunda önemli bir ilerleme kaydetmiştir.

Bu değişimden en olumsuz şekilde etkilenenler ise Sāsāni sınırları içinde yaşayan Hıristiyanlar olmuştur. Mezopotamya-İran Hıristiyanları artık Romalıların kovuşturmalarından Sāsānilere kaçan bir topluluk değil; tam aksine kalben Büyük Constantinus'a bağlı bir cemaat (Sür. *amma*)⁸⁶ olarak görünmektedirler. Şâpür II ise Hıristiyanlar için kesinlikle bir "ikinci Firavun" olarak görülmektedir.⁸⁷ Siirt Vekâyinâmesi'ne göre Şâpür II aslında erişkinliğe ulaşıp yönetimi ele alır almaz (316) Hıristiyanlara karşı harekete geçmeye karar vermiş; ancak Büyük Constantinus'tan çekindiği için onun ölümünü beklemişti.⁸⁸ Süryâni Mikhael ise, henüz Büyük Constantinus hayattayken, Pagan(Zerdüş) İranlıların Şâpür II'nin huzuruna çıkarak Hıristiyanları kötilediklerini, onları Romalıların ajanları olmakla suçladıklarını

⁸⁰Muhtemelen Bahrâm II (274-293)

⁸¹Erbil Vekâyinâmesi, s.110

⁸²Eusebios, VIII,9

⁸³Aziz Gregorios için bkz: Hanspeter Tiefenbach, Anadolu'nun Azizleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s.121-129

⁸⁴Ermeni tarihçiler bu vaftiz edilme olayını 301 yılına çekerek Roma dünyasında yaşanan değişimlerden önce gerçekleşmiş gibi göstermişlerse de gerçekte Tiridates III Milano Fermanı ardından din değiştirme kararı almıştır. Dedeyan, age, s.142

⁸⁵Azize Nino için bkz: Tiefenbach, age, s.129-133

⁸⁶BüyükConstantinus'a duyulan hayranlık için bkz: Erbil Vekâyinâmesi, s.111

⁸⁷The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, Translated: Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, A.M. 5841. Erbil Vekâyinâmesi, s.118

⁸⁸Siirt vekâyinâmesi, s.115

Ulaş Töre Sivrioğlu

belirtmektedir. Buna sinirlenen Şâpür da Hıristiyanların Kiliselerini yıkmaya karar vermiştir.⁸⁹ Bu anlatılara karşın 325 yılında İran'dan gelen bir piskopos İznik Konsili'ne katılabildiğine göre baskıların bu tarihten sonra başlaması olasılığı daha yükseltir.⁹⁰ Nitekim Cedrenus'a göre kıyımlar 326 yılında başlamış ve bir sene içerisinde İranlılar 18 bin Hıristiyan'ı öldürmüşlerdir.⁹¹ Bu katliamın 339'da başladığını ve 35.000 kişinin öldürüldüğünü belirten klasik kaynaklar da bulunmaktadır.⁹² Süryâni Mikhael ve Eusebius gibi Hıristiyan yazarlara inanacak olursak Büyük Constantinus, İran'da Hıristiyanlara dönük baskıların sona ermesi, hatta Şah'ın bu yeni dini kabul etmesi için Şâpür II'ye, bir mektup göndermiştir.⁹³ Ancak bu girişim sadece Şah'ın daha da sinirlenmesine ve Romalılara savaş açarak Nisibis'i (Nusaybin) kuşatmasına yol açmıştır.⁹⁴

Bu gelişmeler neticesinde, geçmişteki Roma-Sâsâni savaşlarında Sâsânilerin tarafını tutan Hıristiyanlar artık Romalıların zaferi için canla başla çalışıyorlardı. İranlıların Nisibis kuşatması sırasında ruhban sınıfı kent savunmasında önemli rol oynamıştı.⁹⁵ Artık İranlı Hıristiyanlar da kendi devletlerinin Constantinus'a yenilmesini umut etmekteydiler.⁹⁶ Hıristiyanların taraflarını belli etmelerinden sonra "acıma duygusu nedir bilmeyen" Şâpür II'nin saltanatının 31. yılında (340) *Adiabene*'den Susa'ya kadar tüm şehirlerde Hıristiyan olduğu bilinen herkes öldürülmeye başlanmıştır. Hıristiyan kaynaklarına göre Yahudiler ve Maniciler de, Hıristiyanları, "İran'da yaşanan her şeyden Romalıları haberdar etmekle suçlayarak" ihbar ediyorlardı.⁹⁷ Yahudiler ayrıca Hıristiyanların, Şâpür II'nin Yahudi olan annesini dahi vaftiz etmeye çalıştıkları şayiasını yaymışlardı.⁹⁸ Zerdüştiler de Hıristiyanların askerlik yapmayarak ticaret yoluyla zenginleştiklerinden şikâyet ederek onlara çifte vergi ve bir tür kelle vergisi konmasını sağlamışlardır.⁹⁹ Zaten birçok araştırmacı İranlıların Hıristiyanlarla asıl kopuşma nedeninin, Patrik (*Katolikos*) Mâr Şamun'un (Simon) Romalılarla yapılan savaşın masraflarını karşılayacak ek vergilere tepki

⁸⁹ Süryâni Mikhael Kronoği, VII,3, Dodgeon-Lieu, age, s.150

⁹⁰ Buck, agm,s.59

⁹¹ Cedrenus, 12-517, 15, Dodgeon-Lieu, age, s.153

⁹² Buck, agm, s.60

⁹³ Eusebius, vita Constantini, IV, 9, Süryâni Mikhael Kronoği, VII,3, Dodgeon-Lieu, age, s.150

⁹⁴ Bunlar Hıristiyan yazarların iddialarıdır Ammianus Marcellinus gibi Pagan yazarlarda bu pasajlar yer almamaktadır. Bkz Dodgeon-Lieu, age, s.153

⁹⁵Theophanes, Chronographia, A.M. 5841. Hatta Hıristiyan geleneğine göre İran askerleri Nisibis piskoposunun mucizeleri sonucu ortaya çıkan bir sivrişinekle istilası sonucu çeklime zorunda kalmışlardı. Erbil Vekâyinâmesi, s.118

⁹⁶ Dodgeon-Lieu, age, s.162

⁹⁷ Erbil Vekâyinâmesi, s.120

⁹⁸ Siirt vekâyinâmesi, s.123

⁹⁹ Erbil Vekâyinâmesi, s.120, Siirt vekâyinâmesi, s.124

Ulaş Töre Sivrioğlu

göstermesinden kaynaklandığını düşünmektedirler.¹⁰⁰ Hristiyan kroniklerine göre Şāpūr II, Patrği Tanrı'ya mı yoksa kendisine mi daha bağlı olduğu konusunda sorguya çekmiş, Patrik de Şah'a "Senin hükümdarlığının devamı için dua etmekteyiz. Ama benim Tanrıma olan sevgim sana olan dostluğumdan daha iyidir" cevabını vermiştir.¹⁰¹

Sonuç olarak İran Hıristiyanlarının Patriği Şamun, ve önde gelen Hıristiyan dini liderleri Saray'a çağrılarak Güneşe (*Mithra*) ibadet etmeye zorlanmışlar ve bunu kabul etmeyen Patrik Mār Şamun ile 102 (veya 130) arkadaşı öldürülmüştür.¹⁰² Öldürülen Patriğin yerine gizlice Patrik seçilen Mār Şahdost (isim Patriğin İran kökenli olduğunu ve bir zamanlar saraya yakın olduğunu düşündürmektedir) da 128 arkadaşı ile birlikte yakalanıp sorgulanmıştır. Şahdost'la bizzat konuşan Şāpūr II onu Zerdüşt dinine döndürmeye çalıştıysa da Patrik şehitliği tercih etmiştir.¹⁰³ Mār Şāhdōst ve ardından Mār Barbaşimin'in katledilmesinden sonra Hıristiyan hiyerarşisi dağılmış ve yaklaşık kırk yıl boyunca (346-383) yeni bir Patrik seçilememiştir.¹⁰⁴ Bu kanlı dönemde kıyımlar bütün ülke sathına sıçramış örneğin *Adiabene* piskoposu Yuhanna da Mithra'ya ibadet etmeyi reddettiği için Beth-Lapat'da (*Gūndişāpūr*) idam edilmiştir. Onun yerini alan Mar Abraham'ın da sonu aynı şekilde olmuştur.¹⁰⁵

Korkuya kapılan Hıristiyanlar gizlenmek veya kimliklerini saklamak zorunda kalmışlar; saklanmaktan bıkan bazıları ise kendilerini gönüllü bir şekilde ihbar ederek şehit olmayı tercih etmişlerdir.¹⁰⁶ Hatta Hıristiyan kroniklerine göre Pusai gibi İran kökenli Azizler inançları uğruna ölüm cezasına çarptırıldığı için Şah'a teşekkür bile etmişlerdir.¹⁰⁷ Süryāni kaynakları Şāpūr II devrinde -abartılı sayılarla- 160.000 ilâ 230.000 Hıristiyan'ın öldürüldüğünü belirtmektedir.¹⁰⁸ Hıristiyan kaynaklarına göre Şāpūr II Hıristiyanların cenazelerini bile kendi dinlerine göre gömmelerine izin vermemiş, cesetlerin Zerdüşt geleneğine uygun olarak yırtıcı kuşlara parçalattırılmıştır.¹⁰⁹

Hıristiyan kaynaklara göre 351 yılına kadar hız kesmeyen bu zulüm dönemi Mesih'e inananlar tarafından inançlarının sınıandığı bir imtihandır ve inancı zayıf olan

¹⁰⁰ Wiesehöfer, age, s.289

¹⁰¹ Wiesehöfer, age, s.291

¹⁰² Erbil Vekâyinâmesi, s.121, Siirt vekâyinâmesi, s.125

¹⁰³ Siirt vekâyinâmesi, s.126-134

¹⁰⁴ Mehmet Alici, Sāsānî İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 56:1 (2015), s.52

¹⁰⁵ Erbil Vekâyinâmesi, s.121

¹⁰⁶ Siirt vekâyinâmesi, s.126-134, 219

¹⁰⁷ Williams, agm, s.49

¹⁰⁸ Siirt vekâyinâmesi, s.129,220

¹⁰⁹ M. Alici, s.96

Ulaş Töre Sivrioğlu

bazıları bu sınavdan geçemezken komünyonun büyük bölümü onları Tanrı'ya ve kendilerinden önceki din şehitlerine yakınlaştıran bu baskılardan memnurluklarını dile getirmişlerdir.¹¹⁰ Hatta gene Hıristiyan kroniklerine güvenecek olursak bu baskı döneminde dâhi Hıristiyanlar, büyük bir suç olarak kabul edilmesine rağmen¹¹¹ misyonerlik faaliyetlerine, Pagan ve Zerdüştlerden yeni inananlar kazanmaya devam etmişlerdir.¹¹² Özellikle Zagroslar gibi dağlık bölgelere kaçmak zorunda kalan piskoposlar burada yeni inananlar kazanmışlardır.¹¹³ Bazı Hıristiyanlar, örneğin 363 Antlaşması sonrasında Sāsānilere bırakılan *Nisibis*'teki ruhbanlar kenti terk ederek Roma idaresindeki *Edessa*'ya (Urfa) yerleşmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁴

d.2. Şāpūr II Çağı'nda (309-379)Ermeni, Gürcü ve Alban Kiliselerinin Doğuşu

313 tarihli Milano Fermanı'nın ardından Hıristiyanlar Romalıların yeni müttefiki olurken; Roma'nın müttefikleri de Hıristiyanlaşıyorlardı. Bunların başında da İran tehdidi karşısında Romalıları güvence olarak gören *Armenai* ve *Iberia* krallıkları gelmekteydi. IV. Asra kadar Yunanca ve Aramî-Süryânice konuşan insanların dini olarak şekillenen Hıristiyanlık bu asrın başından itibaren Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yeni etnik grupların dini olma yolunda çok önemli adımlar atmaktaydı. Tüm bu gelişmeler sonucunda Sāsāni İran'ı Hıristiyan komşularla çevrili hâle geldi. Üstelik Ermenice, Gürcüce ve Albanca¹¹⁵ konuşan bu yeni Hıristiyan kitleler, tâcir-kâtip ruhlu barışçıl Süryânilerden farklı olarak; feodal örgütlenmeleriyle bağımsız yaşamaya alışkın, savaşçı nitelikler taşıyan farklı bir kitleyi temsil etmekteydiler ve

¹¹⁰ Erbil Vekâyinâmesi, s.121

¹¹¹ Hıristiyanlara dönük en büyük suçlama Zerdüşt kökenlileri kendi dinlerine döndürmeleri idi. Erbil Piskoposu Maran Zha'nın (346-376) Hıristiyanlaştırma çabası nedeniyle yakalandığı ve öldürüldüğü nakledilmektedir. Ktesifon Piskoposu Mār Şemon Bar Sabbâe'yi biri olarak bildiği, ancak Yahudilerin kralı kışkırttığı ifade edilmektedir. Ktesifon piskoposu Yahudiler tarafından misyonerlikle suçlanmıştır. Mehmet Alıcı, agm, s.51

¹¹² Dönemin en ünlü eski Mazdacısı Farhad (Peh. frahaxtan) veya Hıristiyanlığa geçtikten sonraki adıyla Afrahât (270-345) Hıristiyanlara yapılan işkenceleri mektuplarıyla Constantinus'a şikâyet etmiştir. T.D. Barnes Constantine and Christians of Persia," The Journal of Roman Studies, Vol. 75 (1985), ss.128-129. Aynı isimde iki kişi daha vardır. Dādīšō (424) Sinoduna katılan İsfahan Piskoposu ve Mār Aqaq (Acacius 486) ve Mār Bābay (497) Sinodlarına katılan Arbela metropolitliğine bağlı olan Bēth Baghaş piskoposu... J. P. Asmussen, "Afrahat," Encyclopædia Iranica, I/6, p. 570. Üç farklı Afrahât'ın varlığı İranlılar arasında Hıristiyanlığa geçişin yaygınlığına bir diğer delildir.

424 Sinod'unda katılmıştır. Arbela İhtar tapınağının başrahibi İtilaha bile kendisini iyileştiren piskopos Maran Zha tarafından vaftiz edilmişti. Erbil Vekâyinâmesi, s.121

¹¹³ Siirt vekâyinâmesi, s.221

¹¹⁴ Atiya, age, s.276

¹¹⁵ Albanca hakkında fazla bilgimiz olmamakla birlikte bu dilin Ermeniceden farklı olduğu, Albanların Ermeni ve Gürcülerden ayrı bir halk olduğu konusunda Ortaçağ kaynakları arasında ittifak bulunmaktadır. Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarixi, Hazırlayan: Mxitar Qoş, Avrasiya Press Bakı, 2 0 0 6, s.3-4

Ulaş Töre Sivrioğlu

İranlıların karşısına silahlı güçleriyle dikilmeye hazırdılar. Bu durum Sāsānileri Kafkasya'nın Hıristiyan halklarına karşı bambaşka politikalar izlemeye itecektir.

MS 52 yılından beri Path/Arşak (Er. *Arşaguni*) hanedanının bir kolu tarafından yönetilen *Armenia*, Hıristiyanlıktan önce siyasi, kültürel ve dini olarak İran etkisi altında bir ülkeydi.¹¹⁶ Ermeniler, yerel bazı Pagan kültürlerle birlikte başta Ahura Mazda (Er. *Aramazd*) olmak üzere Mithra (Er. *Mihr*), Anāhita A (Er. *Anahid*), Varathragna (Er. *Vahagn*) gibi İran tanrılarına inanmaktaydılar.¹¹⁷ Parth devletinin yıkılmasından (224) sonra Sāsāniler *Armenia*'ya hâkim olarak burasını bir *marzbanlığa* çevirmişler, *Armenia* Kralı Hüsrev II Sāsāniler tarafından öldürülürken (252) hayatta kalan Parth prensleri de Romalılara sığınmışlardı.¹¹⁸ 287 yılına kadar süren ilk Sāsāni idaresi dönemi boyunca Sāsāniler kendi Mazdacı anlayışlarını yaymaya çalışan bir dini politika izlediler.¹¹⁹ Yabancı bir Mazdacı anlayışın dayatılması, bir yandan Ermenilerin geleneksel inancında sarsılmalarla, İranlılara karşı bir tepki hareketi oluşmasına öte yandan yeni tinsel arayışların ortaya çıkmasına etkili olmuştur.¹²⁰

4. Asır sonunda *Armenia* Romalılar ile Sāsāniler arasında sıkışmış ve derebeylerin (Er. *nakharar*,) elinde parçalanmış bir krallık görünümündeydi.¹²¹ Romalıların desteği ile tahtta çıkan Tiridates III (287-330) ülkesinde siyasi ve dini birliği sağlamaya çalışıyordu.¹²² Başlangıçta Hıristiyanlara hiçbir sempati duymayan hatta Roma İmparatoru Diocletianus'un (284-305) desteğini kaybetmemek için onlara zulmeden Tiridates III¹²³ Milano Fermanı'nın (313) ardından hızlı biçimde politikasını değiştirerek zamanında hapse attığı Aziz Gregorius'un eliyle vaftiz olmuştu (314). Her ne kadar Hıristiyan geleneği Tiridates III'ün Aziz Gregorios'un mucizeleri sonucu (Kralı yabandomuzuna çevirmek vb) vaftiz olduğunu savunsa da bu değişim aslında

¹¹⁶ Ermeniler üzerindeki İran tesiri, folklorik özellikler ve dilde de kendini göstermekteydi. David M. Lang, 1955 yılına kadarki bütün Ermeni patriklerinin adının (Tigran, Vahram, Suren, Babken, Horen, Arşak vb) Parthça olduğunu belirtmektedir. D. M. Lang, "Iran, Armenia and Georgia", The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006,s.526

¹¹⁷ 4. Asır başlarında Ermeni Mazdaizmi için bkz: Grousset, age, s.115

¹¹⁸ Dedeyan, age, s.134

¹¹⁹ Örneğin Ermeni Mazdaizminde ateş kültü önemli değilken; İranlılar ateş kültünü yaymak için uğraştılar. Dedeyan, age, s.134

¹²⁰ Dedeyan, age, s.134-138, 140

¹²¹ Bu dönemde birbiriyle rekabet halinde olan *Armenia*'da 86 prenslik (veya feodal beylik) bulunuyordu. Dedeyan, age, s.143

¹²² Tiridates III, Hristiyan olmadan önce de Ermeni halkını fiilen parçalara bölen yerel Tanrı kültürlerini kaldırmaya çalışıyordu. Tiridates başlangıçta Ermeni tanrı kültürlerinin sayısını azaltarak üçe (Ahura Mazda, Anāhita, Varathragna) indirmeye çalışmıştı. Dedeyan, age, s.141

¹²³ Ermeni Hıristiyanların ilk şehitleri Tiridates'in emriyle 301 yılında katledilen 40 bakire rahibedir. Dedeyan, age, s.141

Ulaş Töre Sivrioğlu

dönemin sosyo-politik gelişmelerinden kaynaklanmaktaydı. Hıristiyanlığa geçiş ile *Armenia* Kralı hem Roma'nın yeni hâkimi Büyük Constantinus'un desteğini sağlıyor hem de *Armenia*'yı Sāsānilere bağlayan kültürel köprülerin atılması yolunda önemli bir adım atıyordu.¹²⁴ Tiridates III ve Aziz Gregorios, Tercan'daki *Mihr*, Erez'deki (Erzincan) *Anāhid*, Hani'deki (Kemah) Ahura Mazda (*Aramazd*) tapınaklarını yerli halkın direnişine rağmen yıktırtırken hem yerel dini inançlara ve İran etkisine hem de otonomik taleplere meydan okuyordu.¹²⁵ Yerel tanrıların yok oluşu tüm *Armenia*'da tek bir Tanrı, tek bir Kral ve tek bir Patrik hâkimiyetinin kurulmasının yolunu açacaktı.

Buna karşın yerel tapımlara karşı açılan savaş Ermeni halkını sanıldığı gibi tek bir siyasi yapı etrafında birleştirmede gibi, tapınak mallarına ve Hıristiyanlığa geçmek istemeyen ailelerin mallarına el konulması, Ermenileri fiilen ikiye bölerek uzun sürecek bir iç çatışma döneminin başlamasına yol açtı.¹²⁶ Hıristiyanlaşma, Hıristiyan tarihçilerin abarttığı ölçüde de başarılı değildi.¹²⁷ Sevan Gölü'nün güneydoğusu (Sünik), Daron, Vaspuragan (Van-Urmiye gölleri arası), Ahlat ve Arzaene (Bitlis) gibi kırsal ve dağlık bölgeler yani Ermeni kültür dünyasının geleneksel coğrafyası ve feodal beylerin liderliğindeki klanlar Hıristiyanlığı benimsememişlerdi.¹²⁸ Mazdacı derebeyleri Krala karşı ayaklanıp Aziz Gregorios soyundan gelen Patrikleri¹²⁹ öldürürken, Sāsāniler de bu tür isyanların en önemli destekçileri oldular. Sāsānilerin desteğini alan Vahan Mamigonyan ve Meruyan Ardzıruni gibi etkili derebeyleri, *Armenia* Kralı olarak Arşag II'yi (350-368), tanımadıklarını ilân ederek Hıristiyanlıktan çıktıklarını ve Mazdaizm'e döndüklerini

¹²⁴ Gelenekler Ermeniler arasında Hıristiyanlığın Urfa Kralı Abgar IV'ün (MÖ 4-MS50) gönderdiği mektuplarla yayılmaya başladığını iddia etse de muhtemelen Ermenistan'a ilk misyonerleri gönderen Abgar IX (179-214) du. Hıristiyanların anacak Sāsānilere karşı bağımsızlık ve birlik çabalarının en yüksek düzeyde olduğu 4. Asır başlarında başarılı olmalarında siyasal iklim doğrudan etkiliydi. Grousset, age, s.118,

¹²⁵ Grousset, age, s.119

¹²⁶ Dedeyan, age,s143

¹²⁷ Gelenekler "Aziz Gregorius'un milyonlarca kişiyi vaftiz ettiğini" savunsa da Hıristiyanlar, henüz güçlü bir örgütlenme ağına sahip olmadıkları gibi, çoğunluğu Suriye, Kappadokia gibi Roma eyaletlerinden gelen, Süryânice, Yunanca gibi yabancı dilleri konuşan Kilise adamları yerel halkla güçlü bir temas kuramıyorlardı. Gelenekçilerin tepkilerinden çekinen Tiridates, Mazdaist gelenekten uzak yeni bir başkent (Dvin) kurmak zorunda kalmıştı. Grousset, age, s.123-126, Dedeyan,age,s.147, Atiya, age,s.350

¹²⁸ 420'li yıllar gibi geç bir tarihte Aziz Mesrob (362-440) hâlen İspir-Erzurum arasındaki dağlık bölgelerdeki halkı vaftiz etmek için çabalamaktaydı. Grousset, age, s.176

¹²⁹ Ermeni Kilisesinde Patriklik makamı Aziz Gregorius'un soyundan gelenlere verilmekteydi. Piskoposluklarda genelde babadan oğla geçerdi. Hıristiyan dünyasında örneğine pek rastlanmayan bu durum muhtemelen Mazdacı geçmişten kaynaklanan bir alışkanlığa dayanmaktaydı. Mazdacı dönemde de magilik babadan oğula geçmekteydi. Zaten ilk Ermeni ruhbanlarının hemen hepsi eski magi aileleriydi. Dedeyan, age,s.143, Tiefenbach, age, s.124

Ulaş Töre Sivrioğlu

ilân ettiler.¹³⁰ Ardından bu türden din değiştirme olaylarının yaygınlaştığı görüldü. Mamigonyan ve Ardzıruni, Hıristiyan Ermenileri Mazdaizm'e döndürmek için sert bir politika gütmeye başladıklarında ise karşıt bir reaksiyona sebep oldular ve Romalıların desteklediği Hıristiyan klanlar ateş tapınaklarını yakarak Mazdaizm'e dönmüş Ermenilerin derilerini yüzdüler.¹³¹ Bazı Ermeni tarihçilere göre olaylar esnasında Mazdaizm'in misyonerliğini yürüten Vahan Mamigonyan da öldürüldü.¹³²

Öte yandan *Armenia* üzerinde yaşanan tüm çatışmaları Mazdacılık ve Hıristiyanlık taraftarları arasında yaşanan dinsel bir mücadele olarak algılamamak gereklidir. Sonuç olarak İranlılar için asıl mesele dini inançlar değil uyrukların devletlerine olan bağlılıklarıydı.¹³³ Örneğin Hıristiyanlığa mesafeli durmasına ve Mithra'ya adaklar adamasına rağmen¹³⁴ *Armenia* Kralı Tigran VII (339-350) Romalıları yakınlığı nedeniyle Sāsānilerin güvenmediği biriydi. Tam aksine onun yerine tahta çıkan oğlu Arşag II (350-368), inançlı bir Hıristiyan olmasına rağmen başlangıçta Sāsāniler tarafında desteklenmişti. Sāsāni sarayına çağrılan Arşag II, Romalıları karşı İranlıların tarafını tutacağına dair İncil'e el basarak yemin bile etmişti.¹³⁵ Arşag II, sonradan karar değiştirerek Romalıların müttefiki olmasına rağmen, onun bu taraf değiştirmesinde dinin bir etkisi olduğu söylenemezdi. Zira Arşag II'nin Roma'ya yakınlaştığı esnada Roma'da Mithra dinine inanan son Pagan İmparator olan İulianus (361-363) hüküm sürüyordu. Arşag'ı kral olarak tanımak istemeyen birçok Hıristiyan derebeyi de Sāsānilerle anlaşmaya hazırdılar.¹³⁶

Armenia'ya benzer koşullar içinde olan diğer krallık *İberia*'da da Hıristiyanlığa geçiş hikâyesi Ermenilerinkine oldukça benzemektedir. Burada da ilk Hıristiyan Kral Mihran III'ün (284-361) 334'te vaftiz olması Azize Nino'nun¹³⁷ gösterdiği çeşitli mucizelere bağlanmaktaysa dada tıpkı *Armenia*'da olduğu gibi *İberia*'da da Hıristiyanlığı geçişi çabuklaştıran biri dizi sosyo-politik koşul bulunmaktaydı. *İberia* da

¹³⁰ Grousset, age, s.135. Onların bu tavrı geliştirmelerinde Romalıların 363 yılında Sāsānilere yenildikten sonra *Armenia* ile ilgili siyasetlerini değiştirmeleri de etkiliydi.

¹³¹ Grousset, age, s.143

¹³² Vahan, Movses'e göre 369'da öldürülmüştü. Pavistos'a göre ise 379'da Manuel Mamigonyan tarafından öldürülmüştür. Her ikisi de Roma-Sāsāni çatışmalarının kızıştığı tarihlere denk gelmektedir. Grousset, age, s.155-156.

¹³³ Bu konuyla ilgili olarak sonraki Şahlardan Hüsrev I Anuşirvān'ın (531-579) Huzistan'da çıkan isyan üzerine dönemin Nasturî patriğine söylediklerini aktarmak yerinde olacaktır: "Söyle onlara... Bana karşı gelmekte direnen herkesi öldürürüm; ister iyi bir Zerdüşti olsunlar; ister Yahudi veya Hristiyan". Peter Brown, *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s103.

¹³⁴ Grousset, age, s.130

¹³⁵ Grousset, age, s.134

¹³⁶ Grousset, age, s.139

¹³⁷ Muhtemelen Yahudi kökenli olan Azize Nino'nun hikâyesi için bkz: Brosset, age, s.88-133, Tiefenbach, age, s.128-138

Ulaş Töre Sivrioğlu

Hıristiyanlık öncesinde kültürel olarak İran tesiri altında bir coğrafyaydı.¹³⁸ Kaynakların Parth veya Sāsāni kökenli olduğunu belirttiği *İberia* Kralı Mihran III¹³⁹ de *Armenia* Kralı gibi Sāsāni etki alanından uzaklaşmak istiyordu. Bunu başarmanın etkili yolu da halkı İran geleneğinden ve Mazda dininden uzaklaştırarak¹⁴⁰ Hıristiyan kimliği giderek belirginleşen Roma dünyasına yaklaştırmaktan geçmekteydi.¹⁴¹ Zira Mihran III'ün bağımsızlık rüyasına destek veren yegâne güç Hıristiyanları müttefiki olarak gören Büyük Constantinus'tu.¹⁴² Yine de Kral Mihran III'ün din değiştirmesinin sonuçlarını abartmamak gerekmektedir. *Armenia*'da olduğu gibi *İberia*'da da kentli sınıflar haricinde halkın büyük bölümü uzun bir dönem Hıristiyanlığı benimsemedi. Önemli feodal beyler vaftiz olmayı kabul etmediler ve Mazdacı gelenekleri sürdürdüler.¹⁴³

Armenia ve *İberia* için söylediklerimizi *Albania* (Modern Azerbaycan) için de tekrar edebiliriz. *Albania* hakkındaki en eski tarihi eseri kaleme alan Ermeni tarihçilerden Moisey Horenesi'nin belirttiğine göre geçmişte Zerdüştlük ve Pagan yerel inançların yaygın olduğu 4. Asır başlarında *Albania*'da Aziz Gregorius'un Kral Urnayr'ı (306-371) vaftiz etmesiyle Hıristiyanlık hızlı biçimde yayılmaya

¹³⁸ Gürcü Krallarının isimlerinin hemen hepsi Pehleveceydi. Örneğin Bakur (Baghpur) Pehlevece "Tanrının oğlu" anlamına gelmekteydi. Mihran ve Mirdat; Tanrı Mithra'nın armağanı, Aspatur; parıltılı at, Varāz; yabandomuzu, Trdat; Tanrı Tir'in armağanı, Vahtang, Tanrı Vərəθraγna anlamına gelmekteydi. Bkz. Rapp Jr, agm s.13-14. Gürcülerin Sanatları, giysileri, folklorleri ve dilleri de İran geleneğinin etkisi altındaydı. Rappa Jr, agm, s.16-17. Ortaçağda hüküm süren Kraliçe Tamara (1184-1213) çağında bile Gürcüler arasında Rostom, Kaikhosrov, Vahtang gibi isimler hâlen popülerdi. D. M. Lang, agm, s.526-532. Osmanlıların 1583'teki İran seferi esnasında ona karşı koyan Hıristiyan Gürcü Beyi adını Şehname kahramanlarından almış olan Minuçehr adlı biriydi. İ. Hakki Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt III, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.61

¹³⁹ Kartli Tarihinde Kral Mihran III (284-361) Şāpūr I'in oğlu olmasına rağmen İran tahtına çıkması engellendiği belirtilmektedir. Brosset, age, s.62-63

¹⁴⁰ *İberia*'da Ahura Mazda'ya Armaz/Armazi adıyla tapınılmaktaydı. D. M Lang, agm, s.534. Gürcüler arasında Ahura Mazda tapımının yaygın olduğunu Azize Nino'un mucizeleriyle Armazi'nin putunu dualarıyla darmadağın ettiği bir menkıbeden anlıyoruz. Rivayete göre Azize Nino bir gün kalabalık bir kitlenin Mztheta şehrine Armaz'a tapınmak için gittiklerini görünce onarla acır. Kalabalık tek bir Tanrı'ya ve onun oğlu olduğuna inananlara " yani Hıristiyanlara lanet okuyan dualar okuyormuş. Bunun üzerine Azize Nino da bir karşı dua okuyarak Armaz'ın heykelini paramparça etmiş. Brosset, age, s.75-77. *İberia*'da Hıristiyanlığın kutsal kenti olan Mztheta (Mc'xet'a) aslında Ahura Mazda'nın kutsal kentiydi. Kentin adı "Armazi'nin Kalesi" (Armazis-c'ixe) den türemiştir. Rapp Jr, agm,s.7.

¹⁴¹ Sāsāni ordusunun onu tahttan devirmek için *İberia*'ya girmesi ve *İberia*'nın Romalıların bu işgale karşı bir ittifak kurması aynı zamanlara denk gelmekteydi. Bunu Azize Nino'nun dualarıyla Sāsāni ordusunu durdurduğu belirtilmesinden de anlamaktayız. Brosset, age, s.88-91

¹⁴² Nitekim Mihran III'ün (284-361) Mazda dinini terk ederek Hıristiyanlığa geçişi ile (334) herkesten önce Büyük Constantinus'a müjdeli mektuplarla bildirilmişti. Brosset, age, s.88-91

¹⁴³ Kartli Tarihi bu durumu şu şekilde ifade ediyor: "Kafkas dağlarındaki halklar karanlıkta kalmaya devam ediyorlardı. En önemli beylerden, Kral Mihran III'ün damadı olan Pēroz'un klanı da vaftiz olmamıştı zira onlar "Krala sözde bağlıydı". Brosset, age, s.94

Ulaş Töre Sivrioğlu

başlamıştır.¹⁴⁴ Bu ülkede de Hıristiyanlık feodallere karşı merkezi hükümeti güçlendirmenin bir aracı vazifesi görmüştür. Hıristiyanlığın kabulü ile Aristokratlar gelirlerinin 1/10'ini Kiliseye bırakmak mecburiyetinde tutulmuşlardır. Kralın merkezileşme politikasına hizmet eden Hıristiyanlığa geçile birlikte başkent *Qəbələ*'nin aynı zamanda Katolikosluk merkezi haline geldiği görülmektedir.¹⁴⁵

Albania'da Hıristiyanlık özellikle *Arran* (Doğu Azerbaycan) bölgesinde Mazdacılara Hıristiyanlığı öğreten okullar açılmasıyla yayılmaya başlamıştır.¹⁴⁶ Diğer önemli Hıristiyan merkezleri ise *Amarasda*, Gavurkale, Yelisey'deydi.¹⁴⁷ Zaman içerisinde *Arran*, bölgenin en önemli Hıristiyan merkezlerinden biri haline gelmiştir. Burada birçok kilise ve manastırda yerel bazı feodallerle işbirliği içinde olan kuvvetli bir Hıristiyan cemaati oluşmuştur.¹⁴⁸ Öte yandan *Albania* Kralı Urnayr, *Armenia* Krallarından farklı olarak din değiştirmeyi Sāsānilere karşı bir mücadelenin aracı olarak kullanmamıştır. Gerek 359 yılındaki *Amida* kuşatması esnasında gerekse 371 yılında Romalılara karşı verilen savaşta Urnayr'ı Sāsānilerin müttefiki olarak görmekteyiz.¹⁴⁹

e.Hıristiyanlarla Yeniden Uzlaşma (378-438)

Fırtınalı ve uzun bir saltanat döneminin sonlarına yaklaşırken ihtiyar Şāpūr II'nin (309-379) Hıristiyanlığı yok etmek eskisi kadar hevesli olmadığı görülmektedir. Hıristiyan geleneği Bu politika değişikliğini Hıristiyan hekim Barşebā'nın Şāpūr II'nin karısı ve kız kardeşi Şīrān'ı iyileştirmesinin sonucuna bağlamaktadır.¹⁵⁰ Bu romantik rivayete rağmen Şāpūr II'nin politika değişikliğinin sebebinin daha geniş bir çerçevede incelemek gereklidir. Asıl nedenler Hıristiyanların öldürmekle tükenmeyeceğinin kabul edilmesinin yanı sıra, Hıristiyanların Roma İmparatorluğu ile kurdukları dini bağların siyasete sanıldığı kadar etkisi olmadığını da anlaşılması olabilir. 4. Asrın sonlarına doğru Doğu Hıristiyan misyonerliğinin de bir tıkanma noktasına geldiği, 4.

¹⁴⁴ *Albania*'da Hıristiyanlığa ait en eski tarihsel aktarımlar II. Asra kadar geriye gitmektedir. Geleneklere göre bu ülkede Hıristiyan dinin tebliğ eden ilk kişi Fedday'ın öğrencisi olan Yeğişe idi. Arkeolojik veriler-örneğin mezarlar- ise asıl olarak 5. Asırda belirginleşmektedir. T. M. Məmmədov, *Kafkaz Albania'sı, İlk ve Orta Əsirlərdə, Təhsil Nəşriyatı*, Bakı, 2006, s.28, 154,191-192,200; Ziyad Bünyadov, *Azərbaycan Vİ-IX Əsirlərdə, Şərq – Qərb*, Bakı 2007,S.8

¹⁴⁵ Məmmədov, age, s.162-169

¹⁴⁶ Bünyadov, age, s.73

¹⁴⁷ Məmmədov, age, s.200

¹⁴⁸ Bünyadov, age,s.85

¹⁴⁹ Məmmədov,age,s.169

¹⁵⁰ Siirt vekâyinâmesi, s.243. Vekâyinâmede hatalı biçimde Barşebā'nın "Ardaşir oğlu Şāpūr" (yani Şāpūr I) zamanında yaşadığı söylenmektedir. Barşebā'nın iyileştirdiği prenses Şīrān da Hıristiyan olmuş ve her ikisi Hıristiyanlığı Merv bölgesinde yaymaya başlamışlardır. Siirt vekâyinâmesi, s.243.

Ulaş Töre Sivrioğlu

Asır başlarındaki heyecanını büyük ölçüde yitirdiği görülmektedir. Hıristiyanlığa geçişin ilk heyecanları dindikten sonra *Armenia* ve *İberia*'da Hıristiyan ruhbanların katı dayatmalarına karşı koyan ve eski geleneklere ilgi duyan bir dizi hükümdar peş peşe tahtta çıkmışlardır. Örneğin ruhbanlarla arası iyi olmayan *Armenia* Kralı Tigranes VII (339-350) Patrik Husig'i (324-348) dövdürterek görevden almış Piskopos Taniel'i boğdurtmuştu.¹⁵¹ Sonraki krallardan Papas (370-374) da Aziz Gregorios'un soyundan gelen ve siyasetine sürekli müdahale eden Patrik Narses'i idam ettirerek Aziz Gregorios soyunun dinî alandaki tekeline son vermiştir.¹⁵² *Daēvalar*¹⁵³ ile konuşup onlar tarafından yönetildiğine ve vücudundan iki yılan çıktığına¹⁵⁴ inanan Papas, anlaşıldığı kadarıyla Mazdacı geleneğin dünyasında yaşamaya devam etmektedir. Benzer şekilde "Dinsiz biri olduğu" söylenen *İberia* Kralı Varaz Bakar (379-393) da "krallığı döneminde hiç bir kilise inşa etmemekle, İranlılara yakın olmakla" suçlanmıştır.¹⁵⁵ Onun ardılı olan ve adı da Mazdacı geçmişi yansıtan oğlu Mithradates¹⁵⁶ III (409-411) ise "ne bir kilise inşa ettirmiş ne de eskileri onarmıştır."¹⁵⁷ Daha ilginç bir örnek olarak 5. Asır başlarında *İberia* Başpiskoposu olan Mobidan adlı kişinin Hıristiyan gibi davranan gizli bir Magi olmakla suçlanması ve yazdığı tüm dini eserlerin sonradan yakılmasıdır.¹⁵⁸ *Albania*'da da halkın geniş kesimlerinin 4.Asır boyunca Hıristiyanlığa ilgi göstermediği; eski inançların gücünü koruduğu bilinmektedir.¹⁵⁹

Bu örneklere bakıldığında erken 4. Asırdaki dinsel heyecanların giderek söndüğü ve yerini pragmatik siyasetin aldığını, Hıristiyan kimlikli kişilerin

¹⁵¹ Dedeyan, age, s.149.

¹⁵² Papas, Ermeni Patriğinin Kappadokia Başpiskoposluğu tarafından atanması geleneğini de kaldırmıştır. Papas'ın Roma/Bizans etki alanından ayrılma çabası Romalıların gözünden kaçmamış ve kendisi bizzat Romalı korumaları tarafından öldürülmüştür. Grousset, age, s.143.

¹⁵³ *Daēvalar* (Peh. div, Fars. Dēv, Er. dew) Hint-İran inancında ikincil tanrılardı. Ancak Zerdüş, *Daēvalar* kötücül ruhlar (demon) ve sahte Tanrılar olarak nitelmiş, onlara tapınmayı yasaklamıştır. Zerdüş'ün reformlarına karşın yerel kültürde *Daēva* tapımı devam etmiştir. Clarisse Herrenschildt and Jean Kellens, "Daiva", *Encyclopædia Iranica* Vol. VI, Fasc. 6, 1993, pp. 599-602, Ehsan Yarshater, "Iranian Common Beliefs And World-View", *The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York, 2006, s.347

¹⁵⁴ İran inancında Ahriman Kral Dahhāk'ı iki omzundan öpmüş ve Kralın omuzlarından yılanlar çıkmıştı. Bunlar kesildikçe yeniden türeyen ve ancak insan beyni yerlerse sakinleşen yılanlardı. Firdevsî, *Şehnâme*, MEB Yayınları, İstanbul, 1994, Beyit: 579-595,

¹⁵⁵ Brosset, age, s.111

¹⁵⁶ *Mithra-dat*, *Mithra*'nın armağanı anlamına gelmektedir. Benzer bir hükümdar adı da *Tiridates*, yani Tanrı Tır!in armağanıdır. Bu isimler Hıristiyanlığa geçişten sonra da terk edilmediler.

¹⁵⁷ Brosset, age, s.116

¹⁵⁸ Brosset, age, s.118

¹⁵⁹ Məmmədov, age, s.197. İslâm orduları geldiği zamanda bile Hıristiyanlık *Albania*'nın sadece kuzeyinde etkiliydi. Ülkenin güneyi hâlen geleneksel kadim inançlarına ve Mazdaizm'e bağlı durumdaydı. Bünyadov, age, s.36

Ulaş Töre Sivrioğlu

inançlarının sorgulanır hâle geldiğini görmekteyiz. Bu ortamda Sāsānilerin de din çatışmasını körükleme için bir sebepleri kalmıyordu. Nitekim *Armenia* Kralı Papas'ın Romalılar tarafından öldürülmesinden ve Ermeni Kilisesinin *Kappadokia*'ya bağlanmaya çalışılmasından, rahatsız olan Ermeni derebeyleri ihtiyar Şāpūr II' den dinlerine müdahale edilmeyeceğine dair bir güvence aldıktan sonra, Roma taraftarı grubun lideri Muşeg Mamigonyan'ı öldürerek yeniden Sāsāni egemenliğini kabul etmişlerdir (378 dolay).¹⁶⁰ Saltanatının büyük bölümünde anti-Hıristiyan siyasete önderlik eden Şāpūr II böylece iktidarının son yıllarında farklı bir politikanın temellerini atmıştır: Sāsāni egemenliğini kabul etmeleri şartıyla Hıristiyanlara müdahale etmemek... Ermeni derebeyleri ile Şāpūr III arasında (383-388) da benzer bir antlaşma yapılması uzlaşma politikasının artık bir devlet siyaseti olarak benimsendiğini göstermektedir. Şāpūr III, *Armenia* Kralı Hüsrev IV'ü (387-389) kendi kız kardeşi ile evlendirip *Armenia* tahtına oturmuş Sāsānilerin güvendiği biri olan Aziz Sahag'ı da Patrikliğe atamıştır.¹⁶¹

Şāpūr III'ün ardından tahta çıkan Bahrām IV (388-399) devrinde de hoşgörü politikası devam etmiştir. 390 yılında yapılan antlaşmayla *Armenia*, Romalılar ve Sāsāniler arasında resmen ikiye bölündüğünde¹⁶² Sāsāni tarafında kalan Ermeni klanları “imansızların emrinde yaşamak istemediklerini söyleyerek Romalılara sığındılarsa da sonradan kendilerine verilen güvenceler sonucu geri dönmüşlerdir.¹⁶³ Bir süre sonra Sāsāni sınırları içinde kalan Ermenilerin bu durumdan Roma sınırlarında kalan akrabalarına göre daha memnun kaldıkları görülmüştür. Doğu *Armenia* (veya *Persarmenia*) 4. Asır sonu ve 5. Asır Hüsrev IV'ten sonra *Armenia* Kralı olan kardeşi Vahram-Şapur (Erm. *Vhramşâpuh*) (392-414) devrinde İranlıların da desteği ile büyük bir kültürel sıçrama süreci içine girmiştir. İran sarayının güvenini sağlayan Aziz Sahag, Ermeni Kilisesini Roma/Bizans etki alanından çıkarmak için önemli adımlar atmış, Onun patrikliği döneminde Aziz Mesrob (362-440) 392-405 yılları arasında Ermeni yazısını geliştirmiş, ardından İncil'in Ermeniceye çevrilmesi projesini başlatmıştır.¹⁶⁴ Dinse metinlerin Ermeni dilin çevrilmesiyle Ermeniler

¹⁶⁰ Grousset, age, s.149-153. Daha önceki olaylarda olduğu gibi nakharların bu girişiminde de Roma siyasetinin etkisinin azalmasının önemli payı bulunmaktadır. 378 yılında Got saldırıları yüzünden Romalılar *Armenia* sınırındaki birliklerini geri çekerek Ermenileri kendi kaderleriyle baş başa bırakmışlardır. Dedeyan, age, s.153

¹⁶¹ Grousset, age, s.149-153

¹⁶² Bu antlaşmayla Batıda Fırat Nehri boylarında Garin (Erzurum), Keltzene (Erzincan), Derzene/Tercan ve Silvan (Martyropolis) çevresi Romalılara; geri kalan topraklar yani bütün Van-Urmiye Gölü havzası, başka bir deyişle *Armenia* Krallığının 4/5'ü Sāsānilerin denetimindeki Hüsrev IV'e bırakıldı. Grousset, age, s.160-162

¹⁶³ Grousset, age, s.160-162

¹⁶⁴ Bu döneme kadar Ermenilerin kendilerine ait bir yazıları olmadığı için İncil Yunanca ve Süryanice olarak okunup yazılıyor ve din adamları eğitim için Roma/Bizans eyaletlerine gitmek zorunda kalıyorlardı. Sāsāniler, Roma eyaletlerinde (özellikle de *Kappadokia*'da) eğitim alan ve Yunancayı iyi bilen din adamlarına karşı kuşku

Ulaş Töre Sivrioğlu

arasında Hıristiyanlık daha da güçlenirken; *Armenia* üzerine Roma etkisi azalmaya başlıyordu. Aziz Mesrob'un reformları sonucu Ermeni Millî Kilisesinin temellerinin atılması Yunanca ayinlerin terk edilmesi, eğitim için din adamlarının artık Roma topraklarına gitmemeye başlaması Sāsānilerin Ermeniler üzerindeki kuşularının büyük ölçüde dağılmasını sağlamıştır.¹⁶⁵

Yezdigerd I (399-420) İran tahtına çıktığında, Hıristiyan-Sāsāni ilişkileri en iyi dönemlerini yaşamaktadır. Yezdigerd I'in Hıristiyanlara ve diğer dinlerden olanlara olan hoşgörüsü o kadar yoğundur ki Mazdacı literatür ondan daima "günahkâr" (*Peh.athīm*) olarak bahsetmiştir.¹⁶⁶ Hıristiyanlar onun devrinde önemli bürokratik görevlere atanmaya başlamışlar; örneğin –aslında "Romalı" olan Maiferkat (Meyafarakin/Silvan) piskoposu olan Maruthas, Yezdigerd'in saray doktorluğuna getirilmiş, hatta Romalılara gönderilen elçilik heyetlerine defalarca başkanlık etmişti.¹⁶⁷ Hıristiyanlar bu dönemde Maruthas'ın girişimleri sonucu¹⁶⁸ 410'da Diele Nehri üzerindeki *Seleucia*'da Yezdigerd'in önderliğinde bir sinod toplayacak kadar rahattırlar. *Seleucia* Konsil'inde, Doğulu Hıristiyanlar, ilk olarak hiyerarşik biçimde örgütlenebildiler ve *Seleucia* piskoposu Mār İshāk, Sāsāni Hıristiyanlarının (daha doğrusu Süryānice konuşan Hıristiyanların) XIV. patriği olarak seçilmiştir.¹⁶⁹ Sinod'un toplanmasına müsaade veren I. Yezdigerd'in Sinod metninde 'muzaffer, barışın dostu, muhteşem' unvanlarıyla övülmüştür.¹⁷⁰

beslemektedirler. Dedeyan, age, s.155. Öte yandan bu çeviri esnasında birçok Pehlevice Mazdacı terim de Ermenice İncil'e geçmiştir. Örneğin Süryānice qurbānā (kurban) yerine Pehlevicetarag, Yunancaidolsözcüğü yerine uzdēs (yazatanın Ermenice versiyonu) kullanılmıştır. Russell, agm, 327-28.

¹⁶⁵ Grousset, age, s.169

¹⁶⁶ Daryae, age, s.58, J. P. Asmussen, Christians in Iran s.939. Yezdigerd I'in günahkâr olarak anılmasının birçok nedeni vardı. I. Yezdigerd, atalarının sikkelerde kullandığı 'tanrıların soyundan gelme' unvanını terk etmiş; bunun yerine 'barışın devam ettiricisi' anlamına gelen 'rāmšehr' (Ramşar) unvanıyla yetinmiştir. Alıcı, agm s. 58. Eşi Yahudi olması ayrı bir eleştiri konusudur. Eilers, agm, s.499, Frye, age,s.144. Döneminde Roma/Bizans ile o kadar sıkı ilişkilere girilmişti ki, İmparator Arcadius (388-408) oğlu ve veliahdı Theodosius'un hükümdarlık haklarının garantörü olması için Yezdigerd'ten ricacı dâhi olmuştu. Procopius, History of Wars I, II,1-5, English Translation: H. B. Dewing, Harvard Un. Press, London MCMLXXI

¹⁶⁷ Siirt Vekâynâmesi, s.284,Frye, age, s.143

¹⁶⁸ Sinod'un toplanmasında Maruthas'ın Yunanca kaleme aldığı ve Şah için Pehleviceye çevrilen bir rica mektubunun etkili olduğu bilinmektedir. Mektupta Maruthas Doğulu kiliseler arasında bir hiyerarşinin inşa edilmesi, Roma ve Doğu kiliseleri arasında ortak bir dinî takvimin belirlenmesi ve İznik Kredosunun kabul edilmesi gibi istekleri hakkında bilgi vermektedir. Alıcı, agm, s.65

¹⁶⁹ Siirt Vekâynâmesi, s.284,Frye, age, s.143-144. Sinod kararları incelendiğinde belki de en önemli sonuç, Mār İshāk'ın, Ktesifon piskoposu ve bütün Doğu (Madneha) Piskoposlarının Katolikosu ve Lideri (Reşa) olarak ilan edilmesidir. *Seleucia* Sinodu'nda (i) kilise hiyerarşisinin kurulması ve piskopos seçiminin bir usule bağlanması, (ii) taraflar arasında ortak bir dinî takvimin yapılması ve (iii) son olarak İznik Konsili'nde alınan kararların kabul edilmesi karar bağlanmıştır. Alıcı, agm s.66

¹⁷⁰ Alıcı, agm, s.65

Ulaş Töre Sivrioğlu

21 maddelik Sinod kararları uyarınca merkezi bir hiyerarşi oluşturularak Patriklik seçimi bir sisteme bağlanmış, ruhbanların kadınlarla ortak mekânlarda yaşamaları, faizcilik ve tefecilik, büyücülük gibi Hıristiyanların hoş görmediği hareketler yasaklanmıştır. Bunların yanı sıra yoksullara yapılacak yardımlar, hadımların Kiliseye kabul koşulları, sinodların toplanma kuralları, piskoposların özerklik ve yetki alanları gibi konularda belirli kurallarla bağlanmıştır. 38 ruhbanın imzasıyla kabul eden 21 madde gereğince *Bēt Arāmāyē* (Ktesifon), *Bēt Hūzāyē*, *Bēt Arbāyē* (Nusaybin), *Maiṣān*, *Adiabene* (Erbil) ve *Bēt Garmay* (Kerkük) olmak üzere Sinod öncesinde de var olan altı metropolitliğe bağlı otuz piskoposluk bölgesinin resmîyet kazanmıştır. Bu tarihten sonra Sāsāni coğrafyasında düzenlenen tüm sinodlar (420, 424 gibi) aşağı yukarı 410 sinodunun belirlediği kararlara sadık kalmışlardır.¹⁷¹

Mar İshak'ın ölümünün ardından Maruthas'ın önerisi ile Yezdigerd I, Mār Abdo'nun öğrencisi Ahay'ı XV. Patrik (*katolikos*) olarak atamıştır.¹⁷² Patrik Ahay sadece dini işlerle ilgilenmemiş, Çin ve Hindistan'da gelen malların gümrük işlemleriyle de uğraşmıştır.¹⁷³ Patriğin bu tür işlerle ilgilenmesinin sebebi, Hıristiyanların Uzak Asya ülkeleri ile ticari ve kültürel ilişkilerinin yoğun olmasıydı. 4. Asır sonlarından itibaren Süryāni tacirler, Sāsānilerin egemenlik alanlarının çok ötesine uzanan bir ticarî ağının merkezinde bulunmaktaydılar.¹⁷⁴ Erbil Kronoği'nde de *Adiabene* Piskoposu Şubha-Liṣo (376-407) devrinde “sıkıntıların sona erdiğini ve her yerin huzurla doğduğunu” yazılmıştır.¹⁷⁵ Romalılarla ilişkiler de düzelmiş, İmparator Arcadius (388-408) oğlu ve veliahdı Theodosius'un hükümdarlık haklarının garantörü olması için Yezdigerd'ten ricacı dâhi olmuştur.¹⁷⁶ Romalılarla kurulan iyi ilişkilerde Sāsāni Hıristiyanları önemli bir rol oynamışlardır.¹⁷⁷ XVI. Patrik olarak atanan Iabaloho, Yezdigerd I adına Romalılara gönderilen elçilik heyetinin başına getirilmişti.¹⁷⁸ Hıristiyanlık yeniden kuvvet kazanarak Paganlar ve Mazdacılar arasında yayılmaya başlamıştır. Örneğin Şubha-Liṣo'dan sonra *Adiabene* Piskoposluğuna babası Pagan, annesi ise Zerdüşt olan ve Zerdüştler ve Paganlar arasında başarılı bir şekilde Hıristiyanlığı yayan Mār Daniel (407-431) adlı birinin geldiğini öğrenmekteyiz.¹⁷⁹

¹⁷¹ Alici, agm, s.67-69

¹⁷² Siirt Vekâyinâmesi, s.285

¹⁷³ Siirt Vekâyinâmesi, s.289

¹⁷⁴ Atiya, age, s.289-292, 387-392

¹⁷⁵ Erbil vakâyinâmesi, age, s.131

¹⁷⁶ Procopius, History of Wars I, II,1-5, English Translation: H. B. Dewing, Harvard Un. Press, London MCMLXXI

¹⁷⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.290

¹⁷⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.290

¹⁷⁹ Erbil vakâyinâmesi, age, s.134

Ulaş Töre Sivrioğlu

Öte yandan Hıristiyanlara tanınan bu haklar, Şah'ın kişiliği nezdinde Sāsāni Devletinin temel kurallarına bağlılıklarıyla sınırlandırılmıştır. Örneğin Hıristiyan cemaati *Edessa*'da eğitim görmüş ünlü bir âlim olan Maana'nın XVII. Patrik olarak seçilmesini rica etmesine rağmen bunu Yezdigerd I'e kabul ettirememişlerdir. Şah kendisini *Caesar*'a benzeterek, siyasî kararları yalnızca kendisinin verebileceğini hatırlatınca¹⁸⁰ huzurundaki rahiplerden biri "*Caesar*'ın kimsenin dinine karışmadığını" söyleme cüretini göstermiş ve Şah'ın huzurunda izinsiz söz almasının bedelini hemen orada canıyla ödemiştir. Bu olayı protesto eden Maana da patriklik unvanını kullanmaktan men edilerek hayatını sürgünde geçirmiştir.¹⁸¹ Görüldüğü üzere Sāsānilerin hoşgörüsünün çerçevesi kendi politik tercihlerinin belirlediği sınırlarla çizilmektedir.

Yezdigerd I'in ölümünün ardından kısa süreli bir iktidar boşluğu oluşmuş ve bu boşluk devrinden faydalanan fanatik Mazdacılar, sâbık Şah devrinde fazla kollandıklarını düşündükleri Hıristiyanlara saldırarak kitlesel katliamlara başlamışlardır. Siirt Kronoğine göre bu katliamlar Yezdigerd I'in oğlu Bahrām V (420-438) tahtta çıktıktan sonra da devam etmiştir. Bahrām V kiliseleri yaktırılmış, relikleri suya attırılmış, Mazdaizm'den Hıristiyanlığa dönen Aziz Yakub tüm organları kesilerek öldürülmüştür.¹⁸² Binlerce Hıristiyan bu baskılara dayanamayarak Romalılara sığınırken, Bahrām V, İmparator Theodosius II'ye (408-450) mektup göndererek Sāsāni tebaası olan Hıristiyanların iadesini istediye de İmparator bunu reddetmiştir.¹⁸³ İki devlet bir kez daha savaş aşamasına gelirken, Bahrām V ve İmparator Theodosius II 422 yılında her iki tarafın fanatiklerini hayal kırıklığına uğratan bir antlaşma imzalayarak gerilime son vermişlerdir. Antlaşmaya göre Sāsāni devleti sınırları içindeki bütün Hıristiyanlarla Roma/Bizans topraklarındaki Zerdüştilerin tüm hakları karşılıklı olarak güvence altına alınıyor, Romalılar, Kafkasya'dan gelen Hun akınlarını engellemek için Sāsānilerin kurduğu savunma hattının güçlenmesi için İranlılara maddi yardımda bulunmayı kabul ediyorlardı.¹⁸⁴ Siirt Kronoği'ne göre Bahrām V'i bu önemli politik değişikliğe, Şahı önemli bir hastalıktan kurtaran Hıristiyan hekim Aziz Akebalaho ikna etmiştir.¹⁸⁵ Sonuçta suların

¹⁸⁰ Matta 22,21'deki "Sezar'ın hakkı Sezar'a" Sözüne bir gönderme.

¹⁸¹ Siirt Vekâyinâmesi, s.294. Yezdigerd I'in son yıllarında Hıristiyanlara eskisi kadar yakın durmadığına dair başka veriler de vardır. Siirt Kronoği'nde de Hıristiyanların Susiana'da bir ateş tapınağı yakmalarına sinirlenen Yezdigerd I'in kiliseleri yakmaya karar verdiği, ancak araya giren Ermenilerin Şah'ı teskin ettikleri belirtilmektedir. Siirt Vekâyinâmesi, s.292

¹⁸² Siirt Vekâyinâmesi, s.295

¹⁸³ Frye, age, s.145

¹⁸⁴ Frye, age, s.145, Daryae, age,s. 60

¹⁸⁵ Siirt Vekâyinâmesi, s.296

Ulaş Töre Sivrioğlu

yeniden yatışmasının ardından bu olumlu ortamda İran Hıristiyanları başkent Ktesiphon'da 424 yılında bir konsil daha toplama şansı elde etmişlerdir. Bu konsile Rey, İsfahan, Sistan, Nişabur, Herat ve Merv gibi İranın Doğusu ve Modern Afganistan sınırları içinde kalan uzak kentlerden piskoposların da katılması¹⁸⁶ Hıristiyanlığın Sāsāni sınırları içinde ne ölçüde yayıldığını göstermektedir.

Bahrām V (420-438), Mezopotamyalı Hıristiyanlar gibi Kafkas Hıristiyanlarını da politik olarak kendine bağlamayı başarmıştır. Onun devrinde Ermeni derebeyleri “doğrudan İranlılar tarafından yönetilmek dururken, ayrıca bir krala ihtiyaç olup olmadığı” tartışmaya başlamışlardır. Derebeylerin çoğu doğrudan Sāsāni idaresinden yanayken; Kilise ise en kötü Hıristiyan kralın bile inançsızlar tarafından yönetilmekten iyi olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁸⁷ Sonuçta derebeylerin talebi üzerine sefih bir yaşam süren son Arşaguni Kralı IV. Ardaşes (423-428) tahttan alınarak *Armenia* doğrudan bir *marzbanlığa* dönüştürülmüştür.¹⁸⁸ Bu tarihten itibaren *Armenia* artık merkezden gönderilen ve genellikle Ermeni kökenli olan valiler (*marzban*) tarafından yönetilmiştir. *Armenia*'nın *marzbanlığa* dönüştürülmesine karşı çıkan Aziz Sahag da Ermeni Patrikliği makamından alınarak yerine Sāsānilerin güvendiği Süryani din adamı Berkişo atanmıştır(429).¹⁸⁹ Aziz Sahag'ın dinî eğitim vermesine izin verilmekle birlikte hiyerarşik atamalar Süryani Patriklerinin denetimine bırakılmıştır. Böylece *Armenia*' da Süryani/Nasturî Patrikler Çağı başlamıştır.¹⁹⁰

f.Hıristiyanlık Karşıtı Politikanın Zirveye Ulaşması (438-483)

Bahrām V'in (420-438) ölümünün ardından tahtta çıkan Yezdigerd II (438-457) kısmi hoşgörü politikasını terk ederek, Hıristiyanlığın yükselen gücünü kırmaya karar vermişti. Metinlerden anladığımız kadarıyla Şah'ı bu politika değişikliğine iten sebepler Ermeni Hıristiyanların ordudaki yükselişleri ve ruhban sınıfının aşırı zenginleşmesiydi.¹⁹¹ İlişkilerin gerginleşmesinin ilk adımı Ermeni Patrikliği seçiminde yaşanmıştır. 439 yılında Ermeniler Patrik olarak Hovsep'i seçmek isterken, Yezdigerd II kendi adayı Surmag'ı destekleyerek onların taleplerini geri çevirmişti.¹⁹² Ardından

¹⁸⁶ Atiya, age, s.287

¹⁸⁷ Aziz Sahag IV. Ardaşes (423-428) için “Tanrı kayıp koyunlarını aç kurtlara teslim etmekten krorusun! Zina da yapsa, etini kirletmiş olsa da ruhu Hıristiyan'dır. Ateş tapımcı Zerdüşter gibi doğa güçlerinin kölesi değil. Hasta bir koyun sağlıklı bir yırtıcıya değişmem” diyerek savunmuştur. Dedeyan, ages.,160-161

¹⁸⁸ Dedeyan ,ages.,161

¹⁸⁹ Grousset, age, s.178.Grousset bu olayı Ermenilerin “İranlılaştırılması” olarak yorumlamıştır. Oysa Süryani Patrik atanması İranlılaşmanın değil siyasi açıdan merkezileşmenin bir tezahürü olarak da görülebilir.

¹⁹⁰Armenia'da sırasıyla İran yanlısı Patrikler şunlardır: Süryani Berkişo (429-432), Süryani Şimuel (432-437), Surmag (437-444).

¹⁹¹ Dedeyan, age, s.165

¹⁹² Dedeyan, age, s.165

Ulaş Töre Sivrioğlu

Afganistan tarafında Akhunlara (Eftalit) karşı Herat ve Belh'i savunan Hıristiyan Ermeni askerlerin Herat'taki toplu ayinleri ordu içinde rahatsızlık uyandırmıştı.¹⁹³ Ermeni ileri gelenler arasında Mazda dinine sadık kalanlar da Sāsānileri Hıristiyanlara karşı kışkırtmaya devam etmekteydiler. Bu gelişmeler sonucunda önce orduda Hıristiyan törenlerinin düzenlenmesi yasaklandı. Ardından Vezir Mihr-Narseh'in girişimiyle, Ermenistan, *İberia* ve *Albania* (Peh. *Ālānyozān*) gibi ülkelerin Aryan ülkesinin parçası olduğuna dair bir ferman yayınlandı.¹⁹⁴ Kafkas halklarının İranlı (Aryan) kabul edilmesi pratikte burada mazdaime geri dönüş anlamına geliyordu ve nitekim ilk olarak tüm Ermeni derebeylerine Hıristiyanlıktan ayrılıp Mazdaizm'e geçmeleri emredildi.¹⁹⁵

Mazdaizm'e dönmeleri buyrulan Ermeni derebeyleri "Büyük Şah'a bağlı olduklarını; ancak dinlerinden vazgeçmeyeceklerini" bildirdiler. Bu cevap üzerine önde gelen tüm derebeyleri ve kabile liderleri *Ktesiphon*'daki saraya çağırılmışlar; ancak eskiden olduğunun aksine bu defa onlar adına törenler düzenlenmemiştir. Soğuk karşılanan derebeylerini azarlar mahiyette konuşan Şah Yazdigerd II, onları "ateşe saygısızlık etmekle, suları ve toprağı kirletmekle¹⁹⁶ ve kötülüklerin kaynağı Ehrimen'in hizmetkârı olmakla suçlamış. Hıristiyanlığı terk etmezlerse bütün Ermenileri Sistan ve Huzistan'a sürgün etmekle tehdit etmiştir.¹⁹⁷ Derebeylerin, Yazdigerd II'nin tehditleri karşısında geri adım attıkları ve Güneşe (Mithra) karşı secde ettikleri bilinmektedir. Yalnızca bir kaç kişi Mithra'ya ibadet etmeyeceğini açıkça söyleyerek şehitliği tercih etmiş; geri kalanlar ise Şah'a dinlerini değiştirdiklerini söylemişlerdir.¹⁹⁸ Nitekim derebeyleri Ermenistan'a geri döndüklerinde yanlarında Mazda dinini yaymak için *mōbed*ler de getirmişlerdir. *Mōbed*lerin gözetiminde Kilise mallarına el konulmaya ve Kiliseler yıkılarak yerlerine ateş tapınakları kurulmaya başlanmıştır. Derebeylerinin Mithra'ya tapındıkları duyulunca Kilise de her birini aforoz etmiştir.¹⁹⁹

¹⁹³Grousset, age s.184, 219,253-254

¹⁹⁴ Grousset, age,s.184

¹⁹⁵ Grousset, age,s.184-185. Modern tarihçilerin Kafkas Hıristiyanlarının "asimilasyonu" olarak gördükleri bu politika, II. Yazdigerd'in siyasası açısından geçmişte Mazdaist olan coğrafyanın yeniden eski dinine dönüşü anlamına gelmekteydi.

¹⁹⁶ Ölülerin gömülmesi kastediliyor.

¹⁹⁷ Grousset, age, s.176

¹⁹⁸ Yeğişe gibi, Mamigonyan ailesini yüceltmek isteyen Ermeni tarihçileri Şah'ın huzurunda yapılan bu din değiştirme seremonisinin bir anlamı olmadığını, derebeylerini her birinin içinden Tanrıya dua ettiklerini eklemektedirler. Grousset, age, s.176-188

¹⁹⁹ Grousset, age, s.188

Ulaş Töre Sivrioğlu

Mazdaizm'e geçiş emri Hıristiyan Ermeniler arasında farklı tavırlara yol açmıştır. Kilise, halkı direnişe çağırırken, Şah'ın önünde din değiştirdiği için aforoz edilen Vartan Mamigonyan yeniden vaftiz edilerek Sāsānilere karşı başlatılan ayaklanmanın liderliğini üstlenmiştir. Karşı saldırıya geçen isyancılar, sadece *Armenia*'da değil Mazdacıların en önemli merkezleri olan *Atarpatakan* (Azerbaycan) bölgesindeki Ateş Tapınaklarını da yıkmışlar, *mōbed*leri ve sıradan İranlı sivilleri öldürmüşlerdir. Ancak isyancılar Sāsānilere barış hâlinde kalmaya özen gösteren Romalılardan ve Roma sınırları içindeki Ermeni klanlarından umdukları desteği alamamışlardır.²⁰⁰ Bu nedenle Ermeni isyancılar Kafkasya'daki Hunlarla (Erm. *Honk*) ittifak yaptysalar da²⁰¹ Hunlar da yardımda bulunmada gecikince onları beklemeden kendi güçleri ile hareket etmeye karar vermişlerdir. Ermeni tarihçilere göre isyancıların bu aceleci ve sonucu belli tavırlarının nedeni "bir an önce din uğruna şehit olmaktır"²⁰² nitekim bu kalkışmanın sonu da isyancılar için felâket olacaktır.

Ermeni isyanının büyümesi karşısında gönüllü olarak Mazdaizmi kabul ettiği söylenen *Armenia* valisi (*marzban*) Sünikli Vasak'ın arabuluculuk girişimleri sonucunda Yezdigerd II, Hıristiyan inancına serbestlik tanındığına ve isyancılara teslim olmaları durumunda affedileceklerine dair bir ferman yayınlamıştır. Bu söz üzerine derebeylerinin önemli bir kısmı isyancılara verdikleri desteği çekmişler; buna karşın Vartan Mamigonyan ve etrafındakiler ise isyanı sürdürmüşlerdir. Sonuç olarak Akçay kıyılarındaki *Avarayr* Ovasında yaşanan meydan muharebesinde isyancılar yenilmişler (451) ve Vartan Mamigonyan dâhil 1000 kadar Ermeni isyancı öldürülmüştür.²⁰³ Zaferi elde eden Yezdigerd II, kendisini Zerdüştiliğin gerçek bir savaşçısı "Mazdacı Tanrısal Kral" (Peh. *mzdysn bgy kdy*) olarak adlandırmaya başlamasına²⁰⁴ rağmen *Avarayr Savaşının* ardından baskıcı politikasını gevşetmeyi uygun bulmuştur. İsyanın bastırılmasını dinsel yasakların kaldırıldığı bir tolerans fermanı ve *Armenia*'da her kesime eşit mesafeli durmaya çalışan Adhur-Hürmüz adlı ılımlı valinin yönetimi (451-465) izlemiştir. Kiliselerin el konulan malları iade edilmiş,

²⁰⁰ Dedeyan, age, s.165

²⁰¹ Mehmet Tezcan, V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007

²⁰² Tezcan, agm, s.197

²⁰³ Grousset, age, s.199. Zaferi kazanmalarına rağmen Sāsānilerin kaybı 3500 kişi olarak verilmektedir ki bunun ne kadarının İranlı ne kadarının Sāsāni yanlısı Ermeni olduğu bilinmemektedir. Kanımızca Sāsānilerin saflarında savaşan zira her ne kadar Ermeni kaynakları *Avarayr Savaşını* romantikleştirip bir millî bir kahramanlık destanına dönüştürmüşlerse de (Bkz: Dedeyan, age,s.165) aslında bu bir nevi Ermenilerin kendi iç savaşıydı. Mamigonyanların rakibi olan Sünik lideri Vasak savaş sırasında yeniden taraf değiştirip Sāsānilerin safına geçmişti. İlginç şekilde Vasak'ın damadı Varzavahan gibi Mazdaizme geçmiş Ermenilerin, Hıristiyan Ermenilere karşı İranlılardan daha acımasız olduğu görülmekteydi. Grousset, age, s.202

²⁰⁴ Daryae, age, s.63

Ulaş Töre Sivrioğlu

halka açık ibadetler yeniden serbest hâle getirilmiştir. Bu yumuşama iklimine rağmen isyan sırasında *mōbed*leri öldüren ve ateş tapınaklarını yakan ancak pişmanlıklarını dile getirmeyen bazı sembol isimler idam veya sürgün edildikleridir.²⁰⁵ Yazdigerd II'nin geri adımlar atmasına rağmen bazı küçük radikal gruplar sonraki Şah Pērōz (459-483) devrinde de direnmeye devam etmişlerdir. Ancak Vahan Mamigonyan'ın liderliğindeki bu grupların başlangıçta Sāsānileri tehdit edebilecek bir güçleri bulunmamaktaydı.

g.İberia İsyanı

Yezdigerd II'nin (438-457) Mazdaizm'e dönüş politikasının *Armenia* gibi Sāsāni protektorası olan *İberia*'da da uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak burada Zerdüştlüğe dönüş zorlamayla değil daha ılımlı bir şekilde uygulanmış ve büyük ölçüde de başarılı olmuştur.²⁰⁶ *Kartli Tarihi* yazarları bu dönemde Zerdüştlüğün (ateşperestliğin) “aşağı halk tabakası içinde hızla yayıldığını” üzülen de olsa kabul ederler.²⁰⁷ Bu durum V. Asırda bile Kafkasya'da Hıristiyanlaşmanın henüz ne kadar zayıf temellere oturduğunu göstermektedir. Benzer şekilde *Albania*'da da Mazdaime dönüşler başlamıştır. *Alban Tarihi*'ne göre Yazdigerd'in kayınbiraderi olan Kral Vaçe (Vaçağanda) II, Yazdigerd'in isteği üzerine Hıristiyanlığı terk ederek Mazda dinine girmiş, onu takip eden birçok derebeyi de “devlere tapınan magilerin” dinini kabul etmiştir.²⁰⁸

Yezdigerd II öldüğünde başa geçen Pērōz (459-483) devrinde Ermeni isyanı meselesi hemen hemen çözümlenmiş Vahan Mamigonyan'ın küçük çeteleri haricinde *Armenia*'da Sāsānilere direnen bir güç kalmamıştır. Ancak bu sefer de *İberia*'da ciddi sorunlar başlamaktadır. Dini inançları ile siyasal kariyeri arasında gelgitler yaşayandönemin *İberia* Kralı Vahtang I (447-522) Samimi bir Hıristiyan olduğunu iddia etmesine rağmen 466 senesine kadar, Sāsānilerin yanında saf tutmuş ve *Kartli*

²⁰⁵ Ama bu cezalandırmanın çok yaygın boyutta olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Nişabur'a sürülen isyancı liderler Yazdigerd II tarafından 456'da affedildiler. Grousset, age, s.204

²⁰⁶ Yazdigerd'in Mazdaizme dönüş fermanları yayınlandığı esnada *İberia*'yı çocuk yaştaki Kral Mihridates (Mirdat) V (435-447) adına kendisi de sonradan Hıristiyan olmuş Kraliçe Sagduht idare etmekteydi. Kraliçe Sagduht, *İberia*'da Sāsāni egemenliğini temsil eden Ran Eristav'ı Barzabod'un kızıydı ve Barzabod kızının Zerdüştlükten Hıristiyanlığa geçtiğini duyunca sinirlenmişti. Buna karşın Yazdigerd'in emirleri gelince Kraliçe ve babası kendi aralarında Romalıların Milano Fermanı'na benzer bir antlaşma yaptılar ve *İberia*'da isteyen herkesin istediği dini seçme hakkının tanınmasında uzlaştılar. Barzabod'un kızının Hıristiyan olarak kalmasına izin vermekle birlikte Movbed Binkar liderliğindeki Zerdüşst ruhbanlarını Mzheta'ya gönderdi. Böylece *İberia*'da Kiliselerin yanında Ateş tapınakları da yükselmeye başladı ve birçok kişi Zerdüştlüğe geçti. Brousset, age,s.119-120

²⁰⁷ Halkın Zerdüştlüğe geçişini üzülen izleyen Kraliçenin tüm çabalarına rağmen “Ateşperestliğe geçenhalktan sınırlı sayıda insanı Hıristiyanlığa geri kazanabildi”. Brousset, age,s.121

²⁰⁸ Kalankatlı Moses, age,s.80-81,

Ulaş Töre Sivrioğlu

Tarihi yazarlarına göre Hıristiyanlara büyük zulümlerde bulunmuştur. Ancak Vahtang I, bir gece Aziz Gregorios ve Azize Nino'nun rüyasına girmesiyle yaptıklarından pişman olarak Sāsānilere başkaldırmıştı.²⁰⁹ Taraf değiştirdikten sonra askerlerinin hepsini Haç'a ibadet etmeye zorlayan, bunu kabul etmeyenleri de öldürten Vahtang I ardından ülkesindeki tüm Mazdacıları kovmuş ve Zerdüş başrahibi Binkar'ı da hapse attırmıştır.²¹⁰ Ardından taraf değiştirdiğini Romalılarla duyurarak onlarla anlaşmanın yollarını aramaya başlamıştır.²¹¹

İberia'daki karışıklık *Armenia*'ya da sıçrayarak 481 yılında ikinci büyük Ermeni isyanının başlamasına yol açtı.²¹² *İberialıların* İranlılara karşı direnişine destek olmak için Vahan Mamigonyan'ın liderliğindeki gönüllüler Dvin ve Ardaşad gibi önemli kentleri ele geçirerek İranlı marzbanı öldürmüşlerdir. Ancak yine önceki isyanlarda olduğu gibi Ermeni klanlarının önemli bir bölümünün Sāsānilere sadık kalması ve İranlıların hızlı askeri operasyonları bu isyanın da yenilgiyle sonuçlanmasına ve Vahan Mamigonyan'ın Romalılara sığınmasına neden olmuştur (482).²¹³

Ermenilerin ikinci kalkışması da bastırılırken, *İberia* meselesi ise çok daha rahat bir şekilde halledilmişti. Şah Pērōz (459-483) kendisi gibi Sāsāni ailesinden

²⁰⁹ Kartli tarihine göre İran ordusu Trapezon kalesini kuşatma altına alıp Hıristiyanları kılıçtan geçirirken, olanlara dayanamayan Vahtang I, İranlıları ikna ederek, dört aydır kuşatma altında olan Pontos halkının ve mağaralara saklanmak zorunda kalan din adamlarının affedilmesini sağlamıştı. Vahtang I, teşekkür için huzuruna çıkan Petrus adlı bir rahibe "Kiliseleri himaye etmemi Tanrı takdir etmiş midir?" diye sorunca; aralarında dönemin siyasal dengelerini yansıtan ilginç bir diyalog yaşanmıştı. Rahip Petrus, Kralın Kiliseleri korumasına teşekkür ederken; asıl önemli olanın binaarı değil cemaatin korunması olduğunu söyleyerek nice masum Hıristiyan'ın ölümü ve kadınların tecavüze uğramasından dolayı Vahtang I'e sitem etmiştir. Vahtang I ise, kendi durumunu Pagan Roma İmparatoru İulianus'a (361-363) hizmet etmek zorunda kalan İovianus'a (363-364) benzetmiştir. Bunun üzerine Rahip, Vahtang I'e İranlıların değil Tanrının çocukları olan Romalıların dostu olmasını önermiştir. Aynı gece Vahtang I rüyasında Aziz Gregorios, Azize Nino ve İmparator Konstantin'i görür. Aziz Gregorios ve yanındakiler Vahtang I'den kuzuları kurtların ağzına attığı için hesap sorarlar ve kendisini affettirmesi için Pers ülkesinde piskoposlar tayin edip kiliseler kurması gerektiğini hatta bu yolun sonunda da şehitliğe hazır olmasını söylerler. Bu telkinler üzerine Kral Romalıların tarafına geçmeye ikna olur. Brosset, age, s.133-137

²¹⁰ Kartli tarihinde olaylar özetle şu şekilde aktarılmaktadır. Vahtang, Askerlerinin hepsine Kutsal Haç'a ibadet etme emri verdi ve "benkuru bir ağaca ibadet ederek ateşin ruhunu inkâr etmem" diyen Movakan Kralı Borzo'yu öldürttü. Korkuya kapılan askerler hep bir ağızdan "Çarmıha gerilenden başka Tanrımız yoktur diye haykırdılar". Brosset, age, s.142

²¹¹ Vahtang I, Romalılara mektup göndererek "Zerdüş olan dayısının baskısı nedeniyle Roma'ya karşı savaştığını ama artık "ateşi kendi idrarı ile söndürdüğünü ve tüm Magusları işkenceden geçirdiğini" söyledi. İyi niyetinin göstergesi olarak elindeki Romalı esirleri serbest bıraktı; hatta Abhazya topraklarını arayı düzeltmek için Romalılara hediye etti. Brosset, age, s.142-145

²¹² Daha önce de olduğu gibi bu ayaklanmada da dini cepheleşme önemli bir rol oynamaktaydı. Gürcistan'ı Sāsāniler adına fethetmek isteyen Gürcü kökenli Arran-Muğan (Karabağ) derebeyi Vazken, din değiştirip Mazdaist olmuş, Ermeni kökenlikarısını da dinini değiştirmedeği için döverek öldürmüştü. Mamigonyan ailesinden büyük Vartan'ın kızı olan bu kadının ölümü Ermeniler arasında bir infiale yol açmıştı. Grousset, age, s.202

²¹³Grousset, age,216-217

Ulaş Töre Sivrioğlu

gelen *İberia* Kralı Vahtang I'e(447-522) “aynı soydan gelmeleri nedeniyle kardeş olduklarını ve din farkının kendisi için önemli olmadığını” bildiren bir mektup göndererek arayı yumuşatmıştır. Vahtang I de Şahlar Şahı'na “İsa'nın tanrılığını ateşten daha üstün olduğunu kabul ederse Pērōz'u babası ve efendisi olarak kabul edeceğini” bildirmiştir.²¹⁴ Sonuçta antlaşma her iki tarafın da kendi dini kurallarına uygun olarak yapıldı ve Vahtang I, Şahlar Şahı'na hediye olarak köleler, kumaşlar, on bin at, 300 katır, on bin koyun, 400 öküz hediye etti. Karşılığında da Pērōz, 500 liter amber ve misk, 100 Krali (Hüsrevî) elbise, 3000 samur kürkü gönderdi. Antlaşmanın teminatı için Vahtang kız kardeşi Miranduht'u Pērōz ile evlendirmiş²¹⁵ve “atalarının ve akrabalarının ülkesini görmesi için İran'a davet edilmiştir. Bundan sonra Kral Vahtang I'i, 473-484 yılları arasında Sind seferinde (Akhunlara karşı olan seferde) Sāsāni ordusuna yardım ederken görüyoruz. Hatta *Kartli Tarihi*'ne göre bu sefere Vahtang I'in yanı sıra Romalı Leon adlı bir komutan da iştirak etmiş ve büyük kahramanlıklar göstermiştir.²¹⁶ Bu sefere katıldığı için *İberia* Piskoposu, Kral Vahtang'ı afroz etmesi²¹⁷ Kralın siyasetini değiştirmemiştir

h.Nasturî Kilisesi'nin Doğuşu ve Yükselişi

Şah Pērōz (459-483) devrinde Sāsāniler *Armenia* ve *İberia* 'daki ayaklanmalarla uğraşırken; Hıristiyan dünyasında yaşanan sarsıntılar büyük bir bölünmenin kapısını açmaktaydı. 430 yılında, “İsa'nın iki doğasının olduğunu” savunan Konstantinopolis Patriği Nestorios (386-450) ve taraftarları Roma İmparatorluğu'nda büyük tepki toplamışlardı. Tartışmaların Roma'nın doğu eyaletlerine yansması sonucunda Mezopotamyalı Hıristiyanlar Nestorios'un yandaşları (*Nasturî*) ve karşıtları (*Monofizit*, sonradan *Yakubî*) olarak ikiye bölündüler.²¹⁸ 451'de toplanan Kadıköy (*Khalkedon*) Konsili Nasturîliği mahkûm etti. İmparator Zenon (474-491) hem Nasturî

²¹⁴ Brosset, age,s.147

²¹⁵ Vahtang'ın kendisi de bir önceki Şah olan Hüzmüz III'ün (457-459) kızı Balenduht'la evlendi. Bu evlilikten sonraki *İberia* Kralı Daçi (522-534) doğacaktı. Kartli tarihi bu evliliklerden bahsetmez. Rivayete göre kendisine Sāsāni ailesinden bir eş alması tavsiye edildiğinde zaten Roma İmparatorunun kızı ile evli olduğunu ve inancı gereği ikinci eş alamayacağını söylemiştir. Brosset, age. s.147-157

²¹⁶ Kartli Tarihine göre Hıristiyanların kendisine karşı Sāsānilerle birlikte savaşmasına sinirlenen Sind Kralı “Vahtang I' neden Hıristiyanların düşmanı olan İranlılara yardım ettiklerini sorunca; Vahtang I “ben İran Kralına değil İsa'ya hizmet ediyorum. Bu antlaşma sayesinde on binlerce Hıristiyan'ın hayatını kurtardım, Şah'ı Kudüs'ten çekilmeye ikna ettim” demiştir. Ancak aynı metnin devamında Kral açıkça Hıristiyanları kurtarmak amacıyla olmasa da İranlılara yardıma geleceğini zira onlarla akraba olduğunu eklemektedir. Bu metinlerde kralın gözünde kan bağının dinden daha önemli olduğunu ipuçları da bulunmaktadır. Brosset, age,s.147

²¹⁷ Kartli Tarihine göre Vahtang I, Af dilemek için piskoposun ayağını öpmek için eğildiğinde, piskopos onu tekmeleyerek dışerlini kırmış. Buna sinirlenen Kral, piskoposunu Konstantinopolis Patriğine şikâyet ederek görevden aldirtmiştir. Bu olay Azize Nino'dan beri Antakya Patrikliğine bağlı olan Gürcü Kilisesinin artık (470ler civarı) Konstantinopolis Patrikliğine bağlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Brosset, age,s.159

²¹⁸ Nasturî Kilisesinin doğuşundaki ayrıntılar için bkz. Atiya, age,s.263-279

Ulaş Töre Sivrioğlu

hem de Monofizit ekolleri mahkûm eden *Henotikon* Fermanı'nı (482) yayınlatıp ve Nasturîlerin etkin olduğu *Edessa* Akademisi'ni kapattırarak tüm Nasturîlerin sürgün edilmesini emretti.²¹⁹ Böylece Roma İmparatorluğunda istenmeyen insanlar olarak damgalanan Nasturîler, kitleler halinde İranlıların denetimindeki *Nisibis*'e sığınmaya başladılar.²²⁰ Nasturilik Nestorios'un öğrencileri sayesinde Doğuda hızla yayıldı. Nasturî kaynakların deyimiyle “Rabb’ın evinin temelleri Roma’da çökmüş ve Pers İmparatorluğunda yeniden sağlamlaştırılmıştı”.²²¹

Ortaçağ kaynaklarına bakıldığında Sāsānilerin, Hıristiyanlar arasındaki tartışmaları yakinen takip ettikleri ve bu parçalanmadan en başından itibaren yararlanma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Henüz Nasturî Kilisesinin doğuş aşamasında bile *Armenia*'da Nestorius yanlısı Şimuel (432-437) Patrikliğe getirilmiş, Ermenilerin manevî Patriği olan Aziz Sahag'tan da “Yunanlıların sahte inancını benimsememesi” istenmiştir.²²² İlk Ermeni isyanı bastırıldığında (451) Sāsāniler, Ermeni Patriklik makamı yeniden organize ederek Romalılara mesafeli duran Nasturîlerin denetimine bırakmışlardır.²²³ Pratikte bu Süryani kökenlilerin *Armenia*'daki etkinliğinin artması anlamına geliyordu. Nasturîler, Ermeni isyancılara hiçbir şekilde destek olmadıkları gibi; Nisibis Piskoposu Bar Şauma, Ermeni rakiplerini “Yunan İmparatoruna hizmet etmekle” suçlayarak Şah Pērōz'a ihbar etmekteydi.²²⁴ Diğer Nasturî kaynaklarına bakıldığında da Ermeni-Sāsāni mücadelesinin devam ettiği yıllarda Sāsānilere verilen destek açıkça görülmektedir. Örneğin Erbil Kronoği Ermeni kaynaklarının lanetlediği Şah Pērōz'u(459-483) “Hıristiyanları yaşamı boyu destekleyen ve *Nisibis* (Nusaybin) Piskoposu Bar Şauma'nın öğütlerinden çıkmayan biri” olarak nitelendirilmektedir.²²⁵ Nasturî propaganda *Albania*'da da etkili olmaya başlamıştır. Süryāni İbas 5.Asırda *Albania* halkını Nestorius'un öğretisine döndürmeye çalışmıştır.²²⁶

Öte yandan Pērōz'u (459-483) devrinde Nasturîlerin İran'da bu hızlı yükselişinin Nasturî Kilisesini siyasallaştırdığı ve yozlaştırdığı da yine kendileri tarafından ifade edilmektedir. Liyakatin yerini İran Şahlarına yakınlığın alması sonucu piskoposların artık rüşvetle göreve gelmesi, “cahil” kişilerin Patrikliğe getirilmesi, çok

²¹⁹Atiya,age, s.279

²²⁰Atiya,age, s.279-281

²²¹ Erbil Vekâyinâmesi, s.137

²²² Dedeyan, age,s.163

²²³ Grousset, age, s.227

²²⁴ Grousset, age, s.227

²²⁵ Erbil Vekâyinâmesi, s.139

²²⁶ Nailë Vəlixanlı (ed), *Azərbaycan Tarixi, III-XIII əsrin, II. Cild*, Bakı,2007, s.48

Ulaş Töre Sivrioğlu

kadınla evlenmek gibi İran adetlerinin benimsenmesi” belli başlı eleştiri konuları arasındadır.²²⁷ Siirt Kronoği’ne göre bu yozlaşmanın baş sorumlularından biri yukarıda Şah Pērōz’un danışmanı olarak gördüğümüz Nisibis Piskoposu Mār Barşaumā’dır. Buna karşın Barşaumā’nın Sāsānileri gerçekten destekleyen bir Kilise inşasında etkin figür olarak çalıştığı görülmektedir. Örneğin İran Hıristiyanlarının XX. Patriği (*katolikos*) Mār Baboy Romalılara “İnançsız Şah’tan kendilerini kurtarmalarını isteyen” mektuplar yazdığını ifşa ederek Patriği Şah’a şikâyet etmiştir. “İhanet ve Şah’a hakaretle” suçlanan Patrik Mār Baboy’a sadece din değiştirmesi koşuluyla affedilebileceği söylendiğinde, Patrik ölümü tercih etmişti.²²⁸ Yakubî kaynakları Barşaumā’nın direktifleriyle Monofizit Hıristiyanlardan 7000 kadarının ölümüne sebep olduğunu aktarmaktadır. Yakubîler bu nedenle Barşaumā’ya “Ahriman” lākabını takmışlardır.²²⁹

Bu aktarımlardan da anlaşılacağı üzere Ermeni isyanları esnasında Mezopotamyalı Hıristiyanlar arasında Sāsānileri destekleyen ve desteklemeyen en az iki hizip oluştuğu görülmektedir. Nitekim Şah Pērōz’un “*Beth-Aramaye*’deki (Mezopotamya) tüm Kiliseleri yıkacağına ve tüm Hıristiyanları yok edeceğine dair yemin ettiği” iddiasına²³⁰ ve Mār Abdo okulunun yıktırmasına rağmen; Sāsānilerin güvendikleri Mār Barşaumā ve onun ekolü olan Nasturîlik serbestçe gelişimini sürdürmüştür. Nitekim 498 yılında Nasturî Kilisesi kendi (Doğu) Patriğini seçerek, Roma, Antakya ve İskenderiye Patriklikleriyle yolunu tamamen ayırmış oldu.²³¹ Bundan sonraki yıllarda Nasturî kültürü hızlı biçimde yükselicek, kendi çağlarının en iyi hekimlerini, tercümanlarını yetiştiren bir topluluk olarak, etkisi İslâmî asırlarda da devam edecek bir kültürel sıçrama dönemine gireceklerdir.²³²

i. Doğu Hıristiyanlarının Arasındaki Birliğin Tamamen Dağılması

483 yılında Pērōz’un, Akhunlar karşısında aldığı yenilgi sonrası oğullarıyla birlikte savaş meydanında ölmesiyle bütün dengeler değişti. Bu olay, Sāsānilerin o güne kadar yaşadıkları en büyük felâket iken; Ermeni Hıristiyanlar açısından bu savaş talihlerinin döndüğü bir milat noktasını temsil ediyordu. Kronikler Pērōz’un ölümüyle Tanrı’nın Hıristiyanların öcünü aldığını yazmışlardır.²³³ Ardından Kafkasya’da bir

²²⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.137-138

²²⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.139

²²⁹ Asmussen, agm s.944

²³⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.143

²³¹ Atiya, age, s.281

²³² Atiya, age, s.284-285

²³³ Siirt Vekâyinâmesi, s.144, Kalankatlı Moses, age, s.83

Ulaş Töre Sivrioğlu

şekilde Mazda dinine dönenlere karşı büyük bir kıyım başlamıştır.²³⁴ Pērōz'un kardeşi Şah Balaş (484-488) ve ona yardım eden askeri liderler, devleti dağılmaktan kurtarıken²³⁵ rasyonel bir politikayla Hıristiyanlarla uzlaşma yoluna gittiler. Ermeni isyancılarının lideri Vahan Mamigonyan'la anlaşma yaparak onun –pek de radikal olmayan- şartlarını kabul ettiler. Vahan'ın talepleri doğrultusunda *Armenia*'da Mazdacı misyonerlik faaliyetlerine tamamen son verildi, Mamigonyan ailesinin el konulan malları iade edildi ve derebeylerine marzbana başvurmadan doğrudan Şahla görüşme hakkı tanındı. Hatta Vahan'ın kendisi resmi *marzban* olarak atandı (485).²³⁶ Benzer ödünler *Albania*'da da verildi. Otuz yıldır merkezden yönetilen *Albania*'da Arşak kökenli kralların sonuncusu olan III. Vaçe (487-510) tahta çıkmasına müsaade edilerek yerel aristokratların her türlü hakkı tanındı ve ülke kendi iç siyasetinde tamamen bağımsız bırakıldı. *Albania*'da Mazdaist propaganda son erdi²³⁷, Hıristiyanlardan alınan ek vergiler azaltıldı; hatta *Albania* savaş zamanlarında göndermek zorunda olduğu süvarilerden de muaf tutuldu.²³⁸ Hıristiyanlık ülkede yeniden restore edilirken Aziz Gregorius'un kabri yanında yeni bir Kilise inşa edilirken; ülke çapında III. Vaçe dönemi boyunca onarılan ve inşa edilen kiliselerin sayısı 365'i bulduğu aktarılmaktadır.²³⁹

Kakkas Hıristiyanlarıyla uzlaşan Balaş (484-488) ılımlı bir Nasturî olan Mar Aqoq'u (Yun. Acacios), İran Hıristiyanlarının patrikliğine atandı. Hıristiyan kronikleri Balaş devrinde “Hıristiyanların rahata kavuştuklarını, kiliselerini yeniden inşa ettiklerini, Şah'ın Patrik Mar Aqoq'a (Acacios) iyi davrandığını” teyit etmektedir.²⁴⁰ Pērōz'un oğlu Kawād I (488-531) zamanında Nasturî Kilisesinin gücü daha da arttı. 498 senesinde II. Babay, (Büyük) Roma dünyasından tamamen bağımsız olan ilk Patrik olarak seçildi. *Nisibis* okulu da *Edessa*'dan kaçan ruhbanları toplayarak *Edessa* okulunun yerini almış oldu.²⁴¹ Nasturîlik Sāsāni sınırları içinde hemen her noktaya yayıldı. Başkent Ktesiphon Patriklik merkezi olurken; *Susiana* eyaletinde yer alan *Gündişāpūr*, Ahvaz, Susa ve Suster dört büyük piskoposluk merkezi olarak

²³⁴ *Albania*'da Mazdacı rahiplerin kemikleri kırıldı, çocukları manastırlara kapatılarak vaftiz edildiler. Tüm ateş tapınakları yıkıldı. Moses, sadece Mazdacıların değil “Kilisenin ayinlerine gönüllüce katılmayan ve din kurallarına bütününe uymayanların da “terbiye “edildiğini yazmaktadır. Kalankatlı Moses, age, s.85

²³⁵ Daryae, age, s.66

²³⁶ Grousset, age, s.221

²³⁷ Mazdaizmin zorla dayatıldığı esnada sonradan kral olacak Vaçe III dahi bu dine girmişti. Ancak Hıristiyan kronikleri onun, görünüşte Mazdacı olduğunu, gerçekte ise Hıristiyanlığa bağlı kalmaya devam ettiğini yazmaktadırlar. Nitekim tahtta çıktıktan sonra tüm mesaisini *Albania*'da Hıristiyanlığı yeniden tesise adamıştır. Məmmədov, age,s.173-174

²³⁸ Məmmədov, age,s.173

²³⁹ Məmmədov, age,s.175

²⁴⁰ Siirt Vekâyinâmesi,s.153

²⁴¹ Atiya, age, s.281

Ulaş Töre Sivrioğlu

yükseldiler. Kaşkar, Nisibis, Erbil, Karka, Musul, Basra metropolitlik merkezleri hâline geldiler.²⁴² İsfahan, Nişabur ve Merv’de de piskoposluklar kuruldu. Daha ötede şimdi Afganistan sınırları içinde kalan Herat ve Sistan’a da piskoposluklar kurulmuştu.²⁴³ Böylece Nasturî Kilisesi, Orta Asya hatta Çin’e kadar uzanma şansını elde etmişti.²⁴⁴

Balaş’ın (484-488) tahtını bıraktığı yeğeni Kawād I (488-531) dönemi daha ziyâde Zerdüşť Başrahibi Mazdek’in reformlarıyla hatırlanmaktadır.²⁴⁵ Hıristiyanların durumu bu esnada gölgede kalmışsa da aslında kozmopolit görüşlerden yana olan Kawād I’in aristokrasi ve Mazdacı ruhbanlara karşı verdiği mücadelede Hıristiyanlardan da yardım aldığı anlaşılmaktadır. Siirt Kronoğı’ne göre Kawād I, Zerdüşť ruhbanlarının planladığı bir darbe sonucu tahtından indirilip atıldığı zindandan²⁴⁶ Hıristiyanların yardımı ile kaçmıştır.²⁴⁷ Kawād tahtını geri aldığında Zerdüşť ruhbanları kılıçtan geçirterek Hıristiyanları korumaya devam etmiştir.²⁴⁸ Süryânice kaynaklar Kawād I’i, “ılımlı ve bilgili hükümdar” olarak nitelendirmişlerdir.²⁴⁹ Kawād I, yeni Kiliseler açılmasına ve her inancın kendini tanıtan kitaplar yazmasına izin vermiştir. *Edessa*’dan kaçarak Sāsānilere sığınan Mār Elišo bu dönemde Hıristiyanlığı (Nasturiliği) anlatan bir kitap yazmıştı. Bu kitabın Farsçaya da çevirerek Kawād I’e sunulduğu ve Şah’ın bu eseri çok beğendiğisöylenmektedir.²⁵⁰ Kawād I devrinde *İberia*’nın ihtiyar Kralı Vahtang I (447-522) ile savaş yapıldıysa da onun oğlu Daçi (522-534) devrinde ilişkiler yeniden düzelmiş ve Daçi Kiliselere dokunulmamak şartıyla İran egemenliğini kabul edeceğini açıklamıştır. Kartli Tarihi

²⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Atiya, age, s.283-.293, Buck, agm, s.62-70

²⁴³ Atiya, age, s.283

²⁴⁴ Atiya, age, s.287

²⁴⁵ Daryaee, age,s.69

²⁴⁶ Mazdacı ruhbanlar ve aristokratlar Kawād I’i devirerek yerine kardeşi Zāmāsp’ı (496-498) geçirmişlerdir. Zāmāsp’ın kısa saltanat dönemini Hıristiyanlar, Kilisenin yozlaştığı ve “Kilise tarihinin en cahil insanı” olan Mār Baboy’un saray münecimi olan Muşe adlı bir Hıristiyanın tavsiyesiyle Patrik ilân edildiği kötü bir dönem olarak hatırlamaktadırlar. Siirt Vekâyinâmesi, s.137.162

²⁴⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.160. Procopius’a göre Kawād’ı zindandan kaçırın kendi karısıdır. Procopius, History of Wars, I, VI,1-17

²⁴⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.160.

²⁴⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.158

²⁵⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.159-160. Bu dönemde birçok Hıristiyan eserinin Orta Farsçaya (Pehleviceye) çevrildiği bilinmektedir. Her ne kadar İran’da bu çeviri faaliyetlerinin doğrudan kanıtları bulunmamışsa da, Doğu Türkistan’da İncil’in Pehlevicé çevirisine ait bazı fragmanlar keşfedilmiştir. Shaul Shaked, Middle Persian Translations of the Bible, EI, Vol. IV, Fasc. 2, pp. 206-207. Genel olarak İncil’in Pehleviceye tercümesi girişimleri Ermenice çeviri faaliyeti kadar yaygın olmadığı düşünülmektedir. 7. Asırdan kalma bir diyalogda, dualarda niçin Pehlevicé kullanılmadığı sorusuna Kilise Babalarının dilinin kullanmasının tercih edilmesi gerektiği nasihati verilmektedir. Buck, agm, s.75

Ulaş Töre Sivrioğlu

gerçekten de Kawād I'in *İberia*'da Hıristiyanlara hiçbir baskı yapmadığını aktarmaktadır.²⁵¹

Kawād I devrinde Hıristiyan dünyasında etkileri giderek büyüyen sarsıntılar sonucunda kiliselerin tamamen birbirinden kopmaya başladığı görülmektedir. Sāsānilere karşı ayaklanma esnasında Ermeniler Roma dünyasında yaşanan dinsel çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgi edinememişlerdi. Hem Nasturiliği hem de Monofizitliği mahkûm eden *Henotikon Fermanı*²⁵² yayınlandığında (482) bunun yalnızca Nastrurîliği hedef alan bir girişim olduğunu sanan Ermeni ruhbanları başlangıçta fermanı hararetle desteklediler, ancak *Henotikon Fermanı*'nın prensip olarak "İsa'nın iki tabiatlı olduğu" iddiasına karşı çıkmadığı anlaşıldığında fermanın bu kısmı sansürlenilmek zorunda kaldı (506).²⁵³ Böylece Ermeni Kilisesi Roma/Bizans dünyası ile kopma sürecine girmiş oldu. 506'da Dvin'de toplanan konseyde hem Roma Kilisesi'nin hem de Nasturîlerin görüşleri reddedildi.²⁵⁴ 553'te Dvin'de toplanacak olan yeni bir dini konseyde *Henotikon* fermanı kesin olarak inkâr edilecek²⁵⁵ Ermeniler Romalılarla aynı anda bayram kutlamamak için kullanılan dini takvimi dahi değiştirme kararı alacaklardı.²⁵⁶ Ermeniler arasında Kadıköy kararlarını kabul edenler ve etmeyenler arasında büyük bir bölünme yaşandı.²⁵⁷ Tüm bu yaşananlar Ermeniler ile Romalı Hıristiyanlar arasındaki mesafeyi açan doğal olarak İranlıların lehine gelişmelerdi.

Benzer bir parçalanma eş zamanlı olarak Nasturî Kilisesine de sıçradı. Hüsrev I (531-579) devrinde XXIII. Patrik olan ancak Nasturîler tarafından "paraya düşkünlükle suçlanan" Şila öldüğünde Nasturî Kilisesi, Şila'nın damadı Mār Elişo taraftarları ile Şila'nın muhalifi olan Mār Narsay taraftarları arasında bölünmüştü. Mār Elişo tartışmalı bir şekilde, Hüsrev I tarafından yeni Patrik olarak atandığında, Hira Piskoposluğu bu atamayı tanımadığını ilân ederek Mār Narsay'ı Patrik olarak kabul ettiklerini açıkladı. Şah'ın kararlarına karşı gelmek anlamına gelen bu olay neticesinde başta Mār Narsay olmak üzere, Huzistan'dan Merv'e kadar bütün ayrılıkçı ruhbanlar tutuklandılar. *Gündişāpūr*, *Susa* ve *Kaşkar* piskoposlukları ise bu kavgada tarafsız kalmayı tercih ettiler. Böylece Nasturî Kilisesi de fiilen üçe bölünmüş oluyordu. Siirt Kronoği'nde bu dönem "Hıristiyanların birbirlerini öldürmeye başladıkları, babalar ve

²⁵¹ Brosset, age, s.168

²⁵²Henotikon Fermanı için bkz. Atiya, age, s.200-201

²⁵³ Siirt Vekâinâmesi, s.165

²⁵⁴ Dedeyan, age, s.174

²⁵⁵ Grousset, age, s.228

²⁵⁶ Grousset, age, s.227-230

²⁵⁷ Dedeyan, age, s.176

Ulaş Töre Sivrioğlu

çocukları arasında düşmanlık baş gösterdiği” kötü bir zaman dilimi olarak anılmaktadır.²⁵⁸

J. Anuşirvân’ın (531-579) İran, Mezopotamya ve Kafkasya Hıristiyanlarına Dönük Politikası

Hıristiyanlar arasında bölünmelerin had safhaya ulaştığı esnada Sāsāni tahtında adaleti ve bilgeliğiyle tanınan, İranlıların “ölümsüz ruh” (*Anuşirvân*) adını taktıkları Hüsrev I (531-579) bulunmaktaydı. Hüsrev I, yeryüzündeki tüm din ve felsefelerin bir ve aynı özden (Zerdüş’tün öğretilerinden) doğduğuna inanan, bu nedenle tüm din ve inançlara karşı ilgi duyan biriydi. Hüsrev I devri, Romalıların kapattığı Platon Akademisi’nden kovulan Pagan filozofların İran’a sığındığı²⁵⁹, Yunancadan ve Hintçeden bilimsel ve edebi eserlerin Pehleviceye çevrildiği²⁶⁰ kültürel açıdan gerçek bir altın çağdı. Bu hoşgörü ortamından Hıristiyanlar da –aralarındaki bölünmelere rağmen– yararlanmaktaydılar. Patrik Mār Abo da dâhil olmak üzere Birçok Hıristiyan ileri geleninin Şahla şahsi dostluğu vardı.²⁶¹ Siirt Vekâyinâmesi’nde Hüsrev I’in Hıristiyan hocalardan felsefe konusunda dersler aldığı söylenmektedir.²⁶² Mezopotamyalı (Nasturî) Hıristiyanlar Hüsrev I zamanında 554 ve 576 tarihlerinde iki ayrı sinod toplamışlar; 576 Sinodunun 14. Maddesinde Hüsrev I’e bağlılık özellikle vurgulanmıştır.²⁶³ Hüsrev I, Hıristiyanları koruması nedeniyle geçmişte Yahudileri korumuş olan Büyük Kyros’a (MÖ 576-529) benzetilmiştir.²⁶⁴ Hatta Sebeos ve Hovhannes gibi Ermeni tarihçilere göre Hüsrev I ölümünden hemen önce vaftiz olmuştur.²⁶⁵

Hüsrev I devrinde Hıristiyan topluluklarının atomize olma derecesinde parçalanmalarına rağmen toplamda Hıristiyanların sayısı artmaya devam etmiştir. Misyonerlik kuralı olarak yasak olmasına karşın²⁶⁶ Birçok İranlı bu dönemde

²⁵⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.176-178

²⁵⁹ Ostrogorsky, age, s.71

²⁶⁰ , Zerdüş’t geleneğine göre Hüsrev I dünyadaki tüm ilimlerin Avesta’dan alındığına inandığı için, tüm dillerden bu bilgilerin toplanmasını ve Pehleviceye çevrilmesini emretmişti. Bkz. Dimitri Gutas, Yunanca Düşünce, Arapça Kültür, Bağdad’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu, Kitap Yayınları, İstanbul, 2003, s.44-45.

²⁶¹ Siirt Vekâyinâmesi, s.197-201

²⁶² Siirt Vekâyinâmesi, s.165

²⁶³ Buck, agm, s.78

²⁶⁴ Buck, agm, s.78, Asmussen, agm.946

²⁶⁵ Grousset, age, s.235

²⁶⁶ Hıristiyanlığa geçtiği için öldürülenler için bkz. Buck, agm, s.79. Bu cinayetlerin genellikle magiler tarafından organize edildiği sanılmaktadır. Buck, agm. 79-81.

Ulaş Töre Sivrioğlu

Hıristiyanlığa geçmeye devam ediyordu.²⁶⁷ Öte yandan Kiliseler arası çatışmalar zirve noktasına doğru tırmanmaktaydı. 537 yılında Mār Narsey'in ölümü ile Nasturî Hıristiyanlar arasında kavganın sona ereceğini ve önlerinin açılacağını sanan Mār Elišo yanlıları hâyal kırıklığına uğradılar, zira Nasturî Hıristiyanlar arası kavgaları sona erdirmek isteyen Hüsrev I, bu kavgalar esnasında tarafsız kalan Susa Piskoposu Pavlus'u Patrik olarak atamıştı. Pavlus'un Patrik olduktan iki ay sonrasında ölmesinin ardından Patrik seçilen Mār Abo kendi çağının en yetkin kişisi olarak tanınan biriydi. Mār Abo, sonradan Hıristiyan olmuş eski bir Zerdüştiydi.²⁶⁸ Kendi dili Farsçanın yanı sıra, Yunanca, Süryânice bilen, İskenderiye'de eğitim görmüş, bir süre Konstantinopolis'te bulunduktan sonra Nisibis'e dönmüş saygın bir din âlimiydi.²⁶⁹ Kaynaklar Hüsrev I'in onunla sohbet etmekten hoşlandığını yazmaktadırlar. Hüsrev I'in huzurunda farklı dinlerden temsilcilerin yaptığı fikir tartışmalarında genellikle Mār Abo'nun gâlip çıktığı ve Hüsrev I'in sarayındaki en akıllı kişinin Mār Abo olduğunu söylediği de yazılmıştır.²⁷⁰ *Gündiştāpūr*'da çıkan bir isyanın Mār Abo'nun tek bir sözünüyle (afroz tehdidi) sona ermesi Şah'ın ona karşı daha da yakınlaştırmıştı.²⁷¹ Bu yakınlığa rağmen; Patrik Mār Abo, Hüsrev I'in Romalılara açtığı savaşa destek vermeyince politik arenada hızla gözden düştü. Mazdacılar onu mürtedlikle, başka Mazdacıları da vaftiz etmekle²⁷² ve iki kadınla evliliği yasaklayarak²⁷³ İran kanunlarına meydan okumakla suçladılar. Bu suçlamalara Roma savaşındaki tutumu da eklenince Mār Abo, *Atarpatakan*'da zindana atıldı. Yine de büyük bir baskı görmediği ve burada kaldığı yedi yıl boyunca kitaplar yazmaya, Yunancadan çeviriler yapmaya devam ettiği bilinmektedir.²⁷⁴

²⁶⁷ Dönemin kayıtlarına bakıldığında Hıristiyanlığın İranlılar arasında hızla yayıldığı görülmektedir. 544 yılında Mār Abo liderliğinde toplanan Sinod'a katılanlar arasında Ādur-Hormizd, Dādāfrīd, Hormizd, Mihr-Bōzīd, Mihr-Narsēh, Mihr-Hormizd vb. piskoposların adının geçmesi İran asıllı "mürtedlerin" ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Williams, agm, s.39. Aynı yıllarda Daron'da Nerşabuh adlı birinin piskopos olduğu görülmektedir. Dedeyan, age, s.174. Şirvan bölgesinde yaşayan Sāsānilerin akrabası olan Mihragān aşireti topluca Hıristiyan olmuştu. Grousset, age,s.265

²⁶⁸

²⁶⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.183-184

²⁷⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.191-192

²⁷¹ Siirt Vekâyinâmesi, s.192

²⁷² Menkıbelere göre Mazdacılar neden dinini terk edip Hıristiyan olduğunu sorduklarında tanrı'nın ateşten üstün olduğunu söylemiş ve Ktesiphon'a yakılan büyük bir ateşin içinde geçerek bu olaya şahit olan tüm Mazdacıların vaftiz olmasını sağlamış. Siirt Vekâyinâmesi, s.190

²⁷³ Mār Abo sıradan kişilerin iki kadınla evlenmesi dışında, ruhbanların tek kadınla evlenmesine de karşı çıkıyordu. Siirt Vekâyinâmesi, s.186

²⁷⁴ Siirt Vekâyinâmesi, s.183-185. Kronik yazarlarına göre Mār Abo, aslında dinsel nedenlerden değil, Hindistan'dan gelen bir tacir gemisini kanun dışı olarak soyan kişileri Şah'a şikâyet etmesinden dolayı İranlıların hedefi olmuştur. Siirt Vekâyinâmesi, s.187

Ulaş Töre Sivrioğlu

Mār Abo'nun ölümünün ardından Hüsrev I'in 21. yılında (552) Şah XXVIII. Patrik olarak Mār Yavsef'i seçti. Mār Yavsef'i ömrünün büyük kısmını Roma toprakların tıp eğitimi alarak geçirmiş ve sonra Nisibis'e dönmüştü. 554'te Onun öncülüğünde toplanan bir sinod Doğulu Hıristiyanlar için 22 kural belirledi ve 562 yılında misyonerlik faaliyetleri haricinde Hıristiyanlara her türlü dini serbestiyet tanıdı.²⁷⁵ Ancak bundan sonra Patriğin kendisine yakışmayacak maddi işlere giriştiği vurgulanıyor. Hakkındaki şikâyetler artınca görevden alındı.²⁷⁶ 567 yılında aforoz edilerek yerine Hüsrev I'e daha yakın bir isim olan Hezekiel aday gösterildi. Hezekiel de Farsça ve tıp bilgisiyle Şah'ın sevgisini kazanmış biriydi.²⁷⁷ Onun adaylığını kabul etmeyen Mār Yavsef taraftarları ile yeni bir gerginlik başlayınca ve üç sene daha Patrik seçilemedi. Şah aralarında sorun olduğu sürece patrik atmayacağını belirtti. En sonunda 570 yılında Mār Yavsef'in ölümü ve Nisibis metropoliti Mār Pavlos'un da desteği ile Hezekiel XXIX Patrik olarak atandı.²⁷⁸ Hezekiel, Mār Abo Abo'dan farklı olarak dış politikada da Sāsānilerin yanında idi. İran ordusu Romalıların en önemli sınır kentlerinden Dara'yı almak için sefere çıktıklarında Patrik de Şah'a bizzat eşlik etmişti.²⁷⁹ Onun döneminde Nasturiler 576 yılında yeni bir sinod topladıkları bilinmektedir.²⁸⁰

Hüsrev I devrinde Mezopotamya'nın aksine *Armenia* sorunlu bir bölge olmaya devam etmiştir. Ermeniler bu dönemde Roma Kilisesiyle ayrışmanın şaşkınlığını yaşamaktaydılar. Yukarıda da söylendiği üzere 554'te Ermeniler, Dvin'de topladıkları dini konseyde *Henotikon* fermanını mahkûm ederek Romalılarla hatta *İberialı*larla aralarındaki son bağı koparmışlar Ortodoks Roma Kilisesi ile aynı anda bayram kutlamamak için dini takvimlerini dahi değiştirmişlerdi.²⁸¹ Ermenilerin Romalılardan kopuşu Mazdacıları cesaretlendirmiş ve 485'te yapılan antlaşmada *Armenia*'da Mazdaizm propagandası yapılmaması konusunda uzlaşılmasına rağmen Marzban Suren (564-572) Dvin'de bir ateş tapınağı inşa ettirmesi halkın galeyana gelmesine yol açmıştı.²⁸² İsyancılar *Armenia*'nın merkezi olan Dvin'i ele geçirdiler ve valiyi

²⁷⁵ Asmussen, agm, s.946.

²⁷⁶ Siirt Vekâyinâmesi, s.197-201

²⁷⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.201

²⁷⁸ Siirt Vekâyinâmesi, s.210

²⁷⁹ Siirt Vekâyinâmesi, s.210

²⁸⁰ Asmussen, agm, s.946

²⁸¹ Grousset, age, s.227-230

²⁸² Grousset, age, s.235. Klasik Ermeni veya modern tarihçiler bu tür örneklerden yola çıkarak Mazdaizm'in Ermenilere zorla empoze edildiğini iddia etmelerine karşın, Ateş Tapınağı pekâlâ sadece Dvin ve diğer Ermeni kentlerinde yaşayan İranlı azınlıklar için de açılmış olabilirdi. Açıkçası Klasik kaynaklar değerlendirilirken Sāsāni baskısı kadar, o dönemlerdeki Gregoryen Kilisesinin farklı inanç sistemlerine karşı tahammülsüzlüğü de dikkate alınmalıdır. Görüldüğü üzere Ermeni Kilisesi de Dvin'i farklı inançlardan insanların bir arada yaşadığı kozmopolit bir kent olarak şekillenmesine asla müsaade etmek istemiyordu. Klasik Ermeni kaynakları İran

Ulaş Töre Sivrioğlu

öldürdüler. Böylece Ermeni halkı bir kez daha bir iç savaşa sürüklenmiş oldu. Yine eskiden olduğu gibi Mamigonyan klanı anti-İran kampının; Sünik klanı ise İran yanlısı cephenin liderliğini üstlenmeye devam ettiler.²⁸³ Ancak bu bölünmenin geçmişte olduğu gibi dinî bir çatışmaya dayandığı iddia edilemezdi. Zira her iki taraf da Hıristiyan'dı. Sünikli Ermeni Hıristiyanlar isyancıların Kilisesinden ayrıldıklarını ilân ederek Hüsrev I'den kendileri için ayrı bir piskoposluk kurmasını istediler.²⁸⁴

İsyan sert biçimde bastırılmasına rağmen Ermeni tarihçiler bu olaylardan Hüsrev I Nuşirevân'ı (531-579) değil valisi Suren'i sorumlu tutmuşlardır. Aktarılanlara göre Hüsrev I, valisi Suren'in yaptıklarını öğrenince üzülmüş ve "ben bütün ülkenin babasıydım efendisi değil, hepsine oğlum ve dostum gibi davrandım, Tanrı dökülen kanların hesabını soracak"²⁸⁵ demiştir. Hüsrev I'in ılımlı görüşlerine rağmen *Armenia*'daki olaylar onun ölümünden sonra ancak 588 yılında sona erdi. Yenilen isyancılar Romalılara sığınmak zorunda kaldılar.

k. Hüsrev II Perviz (591-628) Döneminde Hıristiyanlar

Hüsrev I'in yerine geçen Hüzmüz IV (579-590) Hıristiyanlara fazla toleranslı davrandığı için eleştirilen bir hükümdardı. Onun izniyle Nasturi Kilisesi 585'te Mār İşoyab sinodunu toplamıştır.²⁸⁶ Ardından başlayan iç savaş döneminde General Bahrām Çobîn'e karşı tahtını geri alma mücadelesi veren Hüsrev II Perviz (591-628) Romalıları ve Hıristiyanları yanına çekmek için birçok vaatte bulundu. Bu vaatler arasında tahtını geri alırsa *Persarmenia*'nın bir bölümünü Romalılara vermek de vardı.²⁸⁷ Bahrām Çobîn' de Ermenilerin desteğini almak için onlara bağımsızlık vaadinde bulunmuşsa da Romalıların da telkinleriyle Ermeniler meşru hanedanın yanında yer almışlardır. Hüsrev II Perviz, Romalıların desteği ile tahtını geri aldıktan sonra sözünü tutarak *Persarmenia* arazisinin büyük bölümünü Romalılara teslim etti.²⁸⁸ Ancak bu olay Gregoryen Ermeniler için bir felâketle neticelemiştir. Romalıları bırakılan topraklardaki Ermenilere Ortodoks Kilisesi'nin kaideleri zorla dayatılıp kabul etmeyenler *Thrakia*'ya sürülmeye başlanınca²⁸⁹, Ermenilerin büyük bölümü

ordusundaki Ermeni askerlerin ibadet haklarını savunurken; Ermenistan'da yaşayan İranlıların da ibadet hakları olduğunu kabule yanaşmadıkları görülmektedir.

²⁸³ Grousset, age, s.235

²⁸⁴ Grousset, age, s.235

²⁸⁵ Grousset, age, s.235

²⁸⁶ Asmussen, agm, s.946, Buck, agm, s.78

²⁸⁷ Grousset, age, s.240-241

²⁸⁸ Grousset, age, s.241-245

²⁸⁹ Sebeos'a göre İmparator Mairikios (582-602), Hüsrev II'ye bir mektup yazarak Ermenilerin inatçı ve güvenilmez bir halk olduklarını savunarak "Ben benimkileri Thrakia'ya sürüyorum sende seninkileri doğuya sür" demiştir. Lang, agm, s.522-523

Ulaş Töre Sivrioğlu

Sāsāni tarafında kalan Dvin'e göç ettiler.²⁹⁰Böylece Kafkas Hıristyanları bu sefer de *Khalkedon Konsili* kararlarını kabul edenleri temsil eden merkezi ve *Avan* olan Ortodoks Patriklik ile geleneksel Gregoryen kiliseyi temsil eden *Dvin* patrikliği arasında bölünmüş oldu.²⁹¹Kalkedon Konsili'ni mahkûm etmeyen; ancak kabul de etmeyen Artsakh (Artaş/Karabağ) ve Sünik (*Albania*) piskoposlukları üçüncü bir tarafı temsil etmeye başladılar.²⁹² Bu bölünme yüzünden savaş zamanlarında bile boş kalmamış olan Ermeni Patriklik makamına 604-607 arasında kimsenin seçilemediği görülmektedir. Sonunda Gregoryenlar Sāsānilerden aldıkları destekle Roma yanlısı ruhbanları yenilgiye uğratarak yeniden patriklik makamına Gregoryen bir din adamı olan Apraham'ın seçilmesini sağlayacaklardı.²⁹³ Tarihin bir ironisi olarak Sāsāniler, Gregoryen Kilisesinin koruyucusu rolüne soyunuyorlardı.

Öte yandan Ermeni Kilisesi'nin Kadıköy kararlarına karşı negatif tutumu 7. Asra kadar Ermeni Kilisesine bağlı olan Gürcü kilisesinin kopuşuna neden olacaktı.²⁹⁴Ermeni-Gregoryen Kilisesinin birliğini sağlayan Patrik Apraham tarafından 607'de aforoz edilen *İberia gatoğios*'u Kyron, *İberia* Kilisesi'nin yönünü Roma dünyasına döndürme karar aldı. Bu parçalanma sonucunda Ermeni Patrikliği, Ermeniler ile Gürcülerin evlenmelerini yasaklama karar almıştır.²⁹⁵*Albania, İberia*'nın peşinden gitmek istemedi ve Gregoryen Kilisesi'ne bağlı kaldı. Ancak Ermenilerden dilleri farklı olduğu için *Albanialı*lar Ermenilerden bağımsız bir piskoposluk kurma kararı aldılar.²⁹⁶

Romalıların baskısı sonucunda zor duruma düşen Ermeniler, kiliselerine müdahale etmeyen Sāsānilere daha önce olmadığı kadar yakınlaşmaya başladılar. Sāsāni-Ermeni ilişkileri Hüsrev II Perviz (591-628) devrinde tarihteki en iyi dönemini yaşadı. Ermeniler, İran bürokrasisinde yükseldiler. Hüsrev II'nin sağ kolu gibi görülen Simbad Pakraduni bu dönemde Sāsāni ordusunun başkomutanlığına getirildi ve Sāsāniler adına Afganistan seferinde Belh ve Herat kentlerini fethetti.²⁹⁷ Gregoryen Kilisesinin Ortodoksluğa karşı verdiği mücadelenin destekçisi olan Simbad, Hüsrev

²⁹⁰ Grousset, age, s.246-255

²⁹¹ Grousset, age, s.256

²⁹² Dedeyan, age, s.176, Kalankatlı Moses, age, s.133

²⁹³ Grousset, age, s.257-258

²⁹⁴ Dedeyan, age, s.176

²⁹⁵ Grousset, age, s.256. Öte yandan Gürcülerin Ortodoksluğu kabullenmeleri siyaseten bir değişikliğe yol açmamıştı. İmparator Herakleios (610-641)'un İran seferi esnasında Gürcü Kralı Stephanos Pakraduni Sāsānilerin müttefiki olarak kalmaya devam etmişti. Grousset, age, s.264.

²⁹⁶ Kalankatlı Moses, age, s.134

²⁹⁷ Şah, Pakradunilere o kadar güvenmekteydi ki Simbad'a babası Hüzmüz'ün kılıcını hediye etmişti. Grousset, age, s.252-253

Ulaş Töre Sivrioğlu

II'nin özel izniyle Dvin'deki *Surp Krikor* (Aziz Gregorios) Kilisesini yeniden inşa ettirdi.²⁹⁸ Hüsrev II'nin bu politik manevrası sayesinde Ortodoks baskısı altında yok olma tehlikesi geçiren Ermeni Kilisesi hayatta kalmayı başarmıştır. Ermeniler arasında Hüsrev II o denli seviliyordu ki Ermeni yazarlar aslında Şah'ın Hıristiyan olduğunu iddia etmişlerdir.²⁹⁹ Kendisi değilse bile Hüsrev II'nin eşlerinden ikisi (Meryem³⁰⁰ ve Şirin³⁰¹) Hıristiyan'dılar. Şah'ın Şirin'e duyduğu aşk sonraki asırlarda *Hüsrev ile Şirin*³⁰² adıyla destanlaştırılmıştır. Karısı için bir Kilise inşa ettirmiş. *Kasr-ı Şirin*'i onun için yaptırmıştı.³⁰³ Şirin'in kendi hemşerisi olan Gabriel'in XXXI. Patrik olarak atanmasını (607) sağlayacak kadar etkin bir kadın olduğu görülmektedir.³⁰⁴

Hüsrev II, Ermeni ve Süryânî Hıristiyanları tarafından da sevilmesine rağmen 603 yılında *Albania*'da bir isyanla karşılaşmıştır.³⁰⁵ *Alban Tarihi*'ne göre bu ayaklanmanın öncüsü Katolikos Viro idi.³⁰⁶ İranlılar bu isyanı kısa sürede bastırmış ve ayaklanmanın lideri olan Viro, bizzat başkent Ktesiphon'a giderek af dilemiş, Şah'ın Hıristiyan eşi Şirin'in devreye girmesi ile bir daha *Albania*'ya dönmemesi şartıyla affedilmiştir.³⁰⁷ Bu isyana rağmen *Alban Tarihi* Şah Hüsrev II için "kendisini görenleri mum gibi eriten, şarkın aslanı, bütün insanların kalplerine hâkim olan kişi" olarak söz etmektedir.³⁰⁸ Hüsrev II'nin bu kadar övgüyle anılması boşuna değildi. Zira Hüsrev II devrinde Kafkasya'ya bir dönem hâkim olan Romalılar, Kadıköy kararlarını kabul etmemeleri durumunda Alban Hıristiyanlarını putperest olarak sayacaklarını ilân etmişler ve Albanlara karşı büyük bir baskı uygulamaya başlamışlar, hatta Hazarlarla ittifak kurarak *Albania*'yı yağmalamışlardır. Albanlı rahipler Roma/Bizans kıyımı esnasında sadece monofizit Hıristiyanları değil, Yahudi ve Mazdacıları da korumak zorunda kalmışlardır.³⁰⁹ Bu baskı karşısında Albanlar savaşta Sāsânilerin yanında yer almayı tercih etmişlerdir.³¹⁰

²⁹⁸ Grousset, age, s.256-257

²⁹⁹ Frye, age, s.166

³⁰⁰ Sebeos'a göre Meryem (Maria) Romalı bir prenses yani Ortodoks bir Hıristiyan'dı. Touraj Daryae, Sasanian Iran 224-651 CE, Portrait of a Late Antique Empire, Mazda Publishers California 2008, s.90

³⁰¹ Şirin'in Yakubî olduğu sanılmaktadır. Atiya, age, s.218

³⁰² Destanın Ortaçağ'da kaleme alınan versiyonu için bkz: Nizami, Hüsrev ile Şirin, Çeviren Sabri Sevsevil, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012

³⁰³ Siirt Vekâinâmesi, s.201

³⁰⁴ Siirt Vekâinâmesi, s.364

³⁰⁵ Bünyadov, age, s.60

³⁰⁶ Moisey Kalankatuklu, age, s.170-171, Bünyadov, age, s.60-91

³⁰⁷ Bünyadov, age, s.60-61

³⁰⁸ Kalankatlı Moses, age, s.154

³⁰⁹ Moisey Kalankatuklu, age, s.150-151

³¹⁰ Kalankatlı Moses, age, s.154

Ulaş Töre Sivrioğlu

Hüsrev II devrinde Hıristiyan cemaatleri parçalanmaya devam etmekle birlikte önceki dönemlerde olduğu gibi Hıristiyanların sayısı giderek armaktaydı. Belki de bu artışın asıl sebebi farklı kiliseler arasında yaşanan rekabetlerde aranmalıdır. Bu dönemde Nasturiliğin Süryanice konuşan topluluklara dayalı sınırlarını aşarak Sāsānilerin egemenliği altındaki Araplar ve Kürtler arasında da yayılmaya başladığı görülmektedir.³¹¹ Araplar arasında Kawād I (488-531) zamanında yaşamış olan Mār Abraham'ın Hira (Irak) bölgesindeki kabileleri *Zohrab* (Zühre/Venus) tapımından Hıristiyanlığa döndürmesinden beri var olan misyonerlik faaliyetleri³¹² Hira Kralı Numan b. Münzir'in oğlu Numan'ın 595 vaftiz olmasıyla en büyük başarısını elde etmişti.³¹³ Numan Nasturî Kilisesine bağlı bir Hıristiyan olduktan sonra Hira Krallığı topraklarındaki Yakubileri kovarak Nasturiliği yaymaya başlamıştı.³¹⁴ Hira'dan Umman'a kadar uzanan hat boyunca Sāsānilere bağlı olan *Bekir b. Vâil*, *Temim*, *Abdu'l Kays*, *Benu Naciye*, *Rebia* ve *Ezd* kabileleri Hıristiyanlığın Nasturi mezhebini kabul etmişti.³¹⁵ Lahmi Kralı Münzir III'ün eşi Hind de Hıristiyan olmuş ve adına bir manastır inşa ettirmişti.³¹⁶ İmru'l Qays adlı bir Hıristiyan prensin mezar taşı günümüze kadar ulaşmıştır.³¹⁷ Müslüman Araplar Irak'ta fetihlere başladığında bölgedeki Arapların büyük kısmı Hıristiyanlığa geçmiş durumdaydı.³¹⁸ Nitekim arkeolojik kazılarda da Hira bölgesinde iki kilise keşfedilmiştir.³¹⁹ Hiralı Rabban Bar-cito ve Rabban Şapūr da aynı dönemde dağlık bölgelerde yaşayan Kürtleri Hıristiyanlığa kazandırmaya başlamıştı.³²⁰ Özellikle Araplar yeni ve enerjik bir Hıristiyan topluluk olam yolunda hızla ilerlemekteydiler.

Hüsrev II devrinde, Gregoryen ve Nasturî Kilisesi kadar olmasa da, Yakubî-Monofizit Kilisesinin de etkisini giderek arttırdığı görülmektedir. Neticede Yakubîlerin de Nasturiler gibi Romalılarla sorunlu olmaları³²¹ Sāsāniler açısından onların da meşruluğunu kabul etmeye yeter bir sebepti. Buna karşın Yakubiliğin yayılmasındaki

³¹¹Nastruri Hıristiyanlar Hüsrev II döneminde her on yılda bir sinod toplayacak kadar rahattılar. Bu sinodlar Patrik İşoyab (585), Sabrişo (596) ve Grigor (605) devrinde toplanmışlardır. Asmussen, agm, s.946-947

³¹² Siirt Vekâyinâmesi, s.165

³¹³ Bu din değiştirme Şah'dan izni alınarak gerçekleştirilmişti. Siirt Vekâyinâmesi, s.330

³¹⁴ Siirt Vekâyinâmesi, s.323

³¹⁵ Zekiye Sönmez, İslâm'ın ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarım Adası'nda Hıristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, s.116-120

³¹⁶ Eilers, agm, s.488

³¹⁷ Eilers, agm, s.488

³¹⁸ Sönmez, age, s. 116-120

³¹⁹ Lerner, agm, pp. 328-30;

³²⁰ Siirt Vekâyinâmesi, s.314

³²¹ Yakubiler de İmparator Justinus I (518-527) devrinden itibaren Roma topraklarından kovulmaya başlamışlardı. Buck agm, s.80

Ulaş Töre Sivrioğlu

asıl engel Sāsānilerden değil aynı dili konuşan ve ortak bir kültür evreninin paylaşılan Nasturîlerden gelmekteydi. Hira Kralı Numan örneğinde gördüğümüz üzere Nasturîler, Yakubîliğin yayılmasını bilinçli şekilde engellemekteydiler. Eski bir Mazdacı olan Aziz Rabban Hüsrev (Qusro) ömrünü Ninova bölgesindeki Yakubileri, Nasturîliğe döndürmeye adanmıştı.³²²Bu engellere rağmen Yakubiler Tikrit, Sincar (Şengal) Duhok çevresinde oldukça yaygındılar.³²³ 625'te Ninova'da Mār Mattay manastırında bir sinod dahi toplamışlardı. Bet Arabeye haricinde Marga, Bahreyn, Herat gibi uzak noktalarda da Yakubî cemaatleri bulunmaktaydı.³²⁴ Arapların meşhur kabilelerinden Ben-i Tağlib de Yakubîliği kabul etmişti.³²⁵ Bazı Nasturîlerin de Yakubîliğe döndükleri bilinmektedir. Örneğin Hüsrev II'nin hekimi Gabriel, iki kadınla evlenince Patrik Mār Sabrišo tarafından aforoz edilmiş ve buna tepki olarak Yakubi olmuştur.³²⁶

I.Sāsānilerin Son Dönemlerinde Hıristiyanlar (628-651)

Sāsāni Devleti ile Romalılar 602 yılında son kez savaşa tutuştular. 25 yıl sürecek olan bu ölüm-kalım mücadelesi Sāsānilerin yıkılmasına; Romalıların ise Doğu eyaletlerini sonusuz kadar kaybetmelerine yol açacak süreci başlatacaktı. Hıristiyan kaynaklarına göre Hüsrev II İmparator Mauricios'a (582-602) intikamını almak için Romalılara savaş açacağı zaman Patrik Sabrišo'ya danışmış, Patrik onu bu fikirden vazgeçirmek için uğraşmış ve engelleyemediği bu savaşın sonuçlarını görmektense ölmeyi dilemiştir.³²⁷Gerçekten de Patriğin ömrü bu savaşın trajik sonuçlarını görmeye yetmemiştir. 25 yıl sonra barış yapıldığında İran, ordusu dağılmış, taht kavgaları yüzünden Müslüman-Arap akınlarına karşı kendini koruyamayacak derecede ağır bir kriz içine yuvarlanmış durumdadır. Hüsrev II, kendi oğlu Şirōē (628) tarafından öldürülürken; dört sene içerisinde (628-632) on kadar Şah ve Kraliçe birbiri ardına tahtta çıkmıştır. Hıristiyanlar için bu trajik yıllar asırlardır olumlu-olumsuz ilişkiler içinde oldukları Sāsānilere karşı bağlılıklarının sınındığı bir dönem olmuştur. Bazı Hıristiyanlar bu zor dönemde devlete sadık kalırken; kimileri de Müslüman Araplarla

³²² Siirt Vekâyinâmesi, s.213

³²³ Tarihsel kayıtlar dışında arkeolojik veriler de Yakubiler ile Nasturîlerin yayılım alanları hakkında bilgi vermektedir. Nasturîler mimarilerinde Yakubilerden farklı olarak üç şapelli kiliseler inşa etmekteydiler. Bu türde kilise kalıntılarına Ktesiphon'daki ve Bağdat yakınlarındaki Raḥḥālīya'daki kazılarda rastlanmıştır. Lerner, agm, 328-30

³²⁴ Siirt Vekâyinâmesi, s.380

³²⁵ Siirt Vekâyinâmesi, s.380

³²⁶ Siirt Vekâyinâmesi, s.343. Rivayete göre Gabriel'i çok seven Hüsrev II, onun aforoz edilmesini engellemek istemiş ama Nastrui patriğini ikna edememiştir. Siirt Vekâyinâmesi, s.343.

³²⁷ Siirt Vekâyinâmesi, s.345

Ulaş Töre Sivrioğlu

işbirliğine yönelmişlerdir. Sāsāniler çökerken bazı Mazdacıların da Hıristiyanlığa geçtiği de görülmektedir. Örneğin *Albania*'nın son marzbanı Varaz (628-636) bu kaotik ortamda Mazda dinin terk ederek Monofizit-Hıristiyan olmuştur.³²⁸

Babasını öldürterek tahtı gasp ettiği için kendi yeri de pek sağlam olmayan Şirōē³²⁹ zor durumdaki önceki şahlar gibi Hıristiyanların desteğine başvurmak istemişti. Hıristiyanlardan üç sene boyunca vergi almayan ve Nasturî kaynaklarına göre kendisi de gizli bir Hıristiyan olan Şirōē'nin, annesi Şirinden öğrendiği bir alışkanlıkla boynunda Haç taşıdığı söylenmektedir.³³⁰ Şirōē'nin kısa süren saltanatındaki ilk işlerinden biri On yedi yıldır yani 611'de Mār Gabriel öldüğünden beri (611) boş durmakta olan patriklik makamına II. Işoyab'ı atamak olmuştur.³³¹ Şirōē'nin ölümünün hemen ardından farklı kişilerin şahlık iddiaları ile meydana çıktığı³³² esnada ilk Müslüman Arap orduları da Irak topraklarında görülmeye başlamışlardır (628). Müslüman Araplar Irak'a girdiğinde bazı Hıristiyan Arap kabileleri "aynı soydan geldikleri gerekçesiyle" onlara katılırken³³³; bazı kabileler Sāsānilere sâdik kalmışlardı.³³⁴ Ermenilerin ise Araplara nazaran Müslüman Arap akınlarına karşı Sāsānilere daha yoğun destekte buldukları görülmektedir. Ermeni tarihçi Sebeos'a göre Ktesiphon savunmasında Ermeni Generali Muşel Mamigonyan ile Prens Grigor 4000 askerle İranlılara yardıma gelmişlerdir.³³⁵ Asırlar boyunca Sāsānilere karşı mücadele veren Mamigonyan ailesinin Sāsānilere son anlarında desteğe gelmeleri tarihin en ilginç olaylarından biridir. Muşel ve bir diğer Ermeni komutan olan Grigor, Kadisiye Savaşı'nda öldürülmüşlerdir. Ermeni komutanlardan Varaztiroz ise Câlûla ve Nihavend Savaşlarında İran birliklerine

³²⁸ Məmmədov, age, s.177. Gerçek bir pragmatist olduğu anlaşılan Varaz'ın, Bizans İmparatoru Herakleios'un Kafkas harekâtı esnasında da monofizit kiliseyi hemen terk ederek Ortodoks olduğu aktarılmaktadır. Məmmədov, age, s.178

³²⁹ Daryae, age, s.90-91

³³⁰ Hıristiyan kaynaklara göre Şirōē, Yunan bir kadınla evlenmişti. Ancak çocuğu olmuyordu. Sonunda eşiyle birlikte İzla manastırına giderek dua edince çocukları olmuştur. Siirt Vekâyinâmesi, s.385-387

³³¹ Anlatılana göre II. Işoyab ona yakında öleceğini ve ülkesinin Araplar tarafından işgale uğrayacağını söylemiştir. Siirt Vekâyinâmesi, s.385-387

³³²

³³³ Hıristiyan Araplar özellikle Köprü Savaşı'nın ardından (h.13) büyük kalabalıklar hâlinde Müslümanların ordusuna katılmışlardır. Hıristiyan Arapların liderlerinden Enes b. Hilâl'in "Bizler kendi kavmimizden olanların yanında savaşaacağız" dediği aktarılmaktadır. Bu kişiler Arapların zaferi için canla başla mücadele etmişlerdir. Örneğin İbnü'l Esir, Ebu Zübeyd et-Tât'ın "Araplık ruhuyla dövüşen bir Hıristiyan" olduğunu yazmıştır. İbnü'l Esir, El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, Cilt II, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, s.402-404

³³⁴ Örneğin Fırat kıyısındaki Ülleys bölgesindeki Hıristiyan Araplar Sāsāni ordusuna katılmışlardır. İbnü'l Esir, age, s.404

³³⁵ Sebeos, The Armenian History, Attributed to Sebeos Part I, Translated, with Notes, by R. W. Thomson, Historical commentary by J. Howard-Johnston Liverpool University Press, 2000, s.98).

Ulaş Töre Sivrioğlu

komuta etmiş ve Sistan'da 642'de Araplar tarafından öldürülmüştür.³³⁶ Movses Kalankatvati de Alban Prensi Câbân'ın yarı efsanevi hayat hikâyesini anlatırken Prensin yedi sene boyunca Haceroğulları (Müslümanlar) ile savaştığını 11 kez yara aldığı destansı bir dille anlatılmaktadır.³³⁷

Nasturîler ve Yakubîler de savaşçı toplumlar olmamalarına rağmen genellikle Sāsânilerin yanında yer almışlardır. Müslüman Araplardan kaçan birçok İranlı, Aziz Rabban Hüsrev'in bir asır önce Irak'ta inşa ettirdiği manastırlara sığınmış ancak düşmanlarının eline düşmekten kurtulamamışlardır.³³⁸ Hıristiyanların Sāsâni hanedanına bağlı kaldıklarını yansıtan bir menkıbeye göre son Sāsâni şahı Yazdigerd III (632-651) kendi adamlarının ihaneti sonucu öldürülüp cesedi bir nehre atılınca Nasturî³³⁹ (veya Yakubî?) bir rahip Şah'ın bedenini nehirden çıkarmış ve "Şehriyar'ın (Şirōē) oğlu öldürülmüş. Şehriyar b. Şîrin (ve) onun dedesi Anūşirvân zamanında bizim milletimiz olan Hıristiyanların nasıl bir güvenliğe ve şerefe nail olduklarını, bilirsiniz. İşte bundan dolayı bizim Yazdigerd'e matem tutmamız ve ona bir Hıristiyan mezarı yapmamız gerekmektedir" demiştir.³⁴⁰ Hıristiyanlar da ona hak vermişler ve Şahın naaşını yıkayıp kefenleyip ona bir mezar hazırlamışlardır. Son Sāsâni Şahının Hıristiyan cemaatinin eliyle defnedilmesi, Sāsâni-Hıristiyan ilişkileri tarihinin belki de en trajik ve ironik olayıdır.

³³⁶ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, International Library of Iranian Studies, 2008, s.469

³³⁷ Bkz. Kalankatlı Moses, age, s.181 -184.

³³⁸ Siirt Vekâinâmesi, s.213-215

³³⁹ Atiya, age, s.283

³⁴⁰ İbnü'l Esir, age, s.128.

Sonuç

Her ne kadar Sāsāniler, farklı dinsel gruplara karşı Persler ve Parthların tolerans genişliğine sahip olmasalar da; Hıristiyanlığın resmi din olmasından sonra Roma İmparatorluğu ve çağdaşları olan Hıristiyan Avrupa Krallıkları ile karşılaştırıldığında, çok daha kozmopolit ve esnek bir dinsel politika izledikleri söylenebilir. Romalıların Hıristiyan olmayanlara asla devlet hizmetinde, orduda görev ve yetki vermedikleri bir dönemde Hıristiyanlar, Sāsāni İran'ında kendi özerk yapılarını ve iç hukuklarını koruyabilmişler; hatta kimi dönemlerde en üst memuriyetlere, ordu komutanlıklarına dahi getirilmişlerdir. Hıristiyanların bazı Şahların devirlerinde Saraydaki ağırlıklarının Zerdüştileri geçtiği dâhi olmuştur.

Sāsāni Hıristiyanlarının 400 yıllık tarihleri çoğu kez kendilerinden bağımsız olarak gelişen sosyo-politik olayların gölgesinde kalmıştır. Başlangıçta zayıf ve dikkat çekmeyen bir azınlık olan Sāsāni Hıristiyan cemaati, nüfus aktarımları, yeni fetihler ve misyonerlik faaliyetleri neticesinde giderek daha da görünür hâle gelmişlerdir. Başlangıçta Romalıların düşmanı olmalarının sağladığı avantajla İran'da rahat bir konumdayken, Büyük Constantinus'un Hıristiyanların koruyucusu kimliğiyle tarih sahnesine çıkmasının ardından İranlıların gözünde güvenilmez bir kitle konumuna düşmüşler ve özellikle Şāpūr II Çağında (309-379) sistematik bir kıyımdan geçirilmişlerdir. 4. Asrın sonlarından itibaren ise bu kıyım dönemini tam aksine büyük bir hoş görü çağı takip etmiş, Süryani Hıristiyanları kendi sinodlarını toplarken; Ermeni Hıristiyanları da İncil'in Ermeniceye çevrildiği parlak bir kültürel dönem yaşamışlardır. Ancak 5. Asır ortasından itibaren yine Roma İmparatorluğu ile yaşanan krizlere bağlı olarak; Roma Kilisesinden kopan Nasturîler haricindeki Hıristiyan unsurlar ikinci bir baskı dönemi yaşamışlardır. Bu ikinci baskı döneminde Ermeni ve Gürcü Hıristiyanlar, İran tarihinde daha önce pek örneği olmayan bir şekilde Mazdaizm'e dönmeleri için büyük bir baskı altında tutulmuşlardır. Bu ikinci baskı dönemi 483 yılında Sāsānilerin Akhunlar karşısındaki yenilgilerine kadar artarak devam etmiştir.

483 tarihinden sonra yıkılış dönemine kadar (651) bütün mezheplerden Sāsāni Hıristiyanları Şahların sadık kulları olarak görüldükleri rahat bir dönem geçirmişlerdir. Sāsānilerin güvencesi altında hem Nasturî hem de Ermeni-Gregoryen Kilisesi, Roma dünyasından koparak kendi ayakları üzerinde durmaya başlamışlardır. Sāsāni coğrafyası Yakubilik gibi Romalıların baskı altında tuttuğu Kiliselerin de sığınma

Ulaş Töre Sivrioğlu

alanı olmuştur. Hıristiyan sivil ve askeri kadrolar bürokrasi içinde hızlı biçimde yükselmeye başlamışlardır. Hıristiyanlık Sāsāni Devletinin son yüz elli yılında etkisi giderek artan İran'ın en hızlı yayılan inanç sistemi haline gelmiş, birçok İranlı bu dine geçerken; Şahların bile vaftiz edildiğine dair söylentilerin yayılmıştır. Öyle ki birçok İran dineri tarihi uzmanı, İslâm'ın tarihsel müdahalesi olmaması durumunda İran'ın tamamen Hıristiyanlaşacağından emindirler.

Kaynaklar

ALICI, Mehmet, 2015, Sāsānī İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 56:1,

ALTUNGÖK, Ahmet, 2014, Sāsānī Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür Ve Medeniyetine Etkileri, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX / 2,

ASMUSSEN, J. P., 2006, "Christian in Iran", The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed.Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

ASMUSSEN, J. P. , "Afrahat," Encyclopædia Iranica, I/6, p. 570.

ATİYA, Aziz, 2005,Doğu Hıristiyanlığı Tarihi Çeviren Nurettin Hiçyılmaz. Doz, İstanbul.

AUGUSTİNUS, 2010,İtirafkar, Çevirmen: Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

BARNES, T.D. ,1985),Constantine and Christians of Persia," The Journal of Roman Studies, Vol. 75 .

BROSSET, Marie Félicité, 2003,Gürcistan (Kartli) Tarihi, Çevirmen: Hrand Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara.

BROWN Peter, 2000,Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası, Çeviren: Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

BUCK, Christopher, 1996, "The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?" The Journal of the Assyrian Academic Society 10:1.

BÜNYADOV, Ziyad, 2007,Azərbaycan V11-IX Əsrlərdə, Şərq – Qərb,Bakı

ÇAM, Nusret, 1999,İslâm da Sanat, Sanat da İslâm, Akçağ Yayıncılık, Ankara.

Ulaş Töre Sivrioğlu

DADESTAN-İ DENİĞ, 1882, Translated by E. W. West, from Sacred Books of the East, volume 18, Oxford University Press.

DARYAEE, Touraj, 2008, Sasanian Iran (224-651 CE), Portrait of a Late Antique Empire, Mazda Publisher, California.

DARYAEE, Touraj, 2009, Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire, I. B. Tauris, New York.

DEDEYAN, Gerard, 2015, Ermeni Halkının Tarihi, çeviren: Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

DODGEON, Michael-LIEU, Samuel N.C., 1991, The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363, A Documentary History, Routledge, London and New York.

DUCHENSNE-GUILLEMIN, J., 2006, "Zoroastrian Religion" The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

EILERS, Wilhelm, 2006, "Iran and Mesopotamia" The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

ELIADE, Mircea, 2003, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna, Cilt II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ERBİL VEKÂYİNÂMESİ, 2002, Derleyen: Mşiha Zha, Çeviren: Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul.

EUSEBİOS, 2011, Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla Hıristiyanlık, Çev. Furkan Akderin, Çivi yazısı Yayınları, İstanbul.

FİRDEVSİ, 1994, Şahname Cilt I, - Necati Lugal'ın Önsüzü-MEB Yayınları, İstanbul.

FRYE, R. N., 2006, "The Political History of Iran Under the Sasanians", The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

GARSOÏAN, Nina, 2006, Byzantium and the Sasanians, CHI vol. 3(1), Ed: E. Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge.

Ulaş Töre Sivrioğlu

GROUSSET, René, 2006, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Aras, Sosi Dolanoğlu İstanbul.

GUTAS, Dimitri, 2003, Yunanca Düşünce, Arapça Kültür, Bağdad'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumunu, Kitap Yayınları, İstanbul.

HERRENSCHMİDT Clarisse and Jean KELLENS, 1993, "Daiva", Encyclopædia Iranica Vol. VI, Fasc. 6, pp. 599-602.

HİTTİ, K. Philip, 1980, Siyâsal ve Kültürel İslâm Tarihi I ve II. Cilt, Boğaziçi Neşriyat. İstanbul.

HOPKINS, Keith, 1980, "Brother-Sister Marriage in Roman Egypt", Comparative Studies in Society and History Vol 22 No 3, Jul pp.

İBNÜ'L ESİR, 1985, El Kamil Fi't-Tarih Terfçümesi, Cilt II, Bahar Yayınları, İstanbul,.

KALANKATUKLU, Moisey, Albaniya Tarixi, Hazırlayan: Mxitar Qoş, Avrasiya Press Bakı, 2006.

KALANKATLI MOSES, 2006, Alban Tarihi, Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler, Türkiye Türkçesine çeviren: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul.

KELLENS, Jean, 1993, "Daiva", Encyclopædia Iranica Vol. VI, Fasc. 6.

LANG, David M., 2006, "Iran, Armenia and Georgia", The Cambridge History of Iran, Volume 3(1) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

LERNER, Judith, 1991, "Christianity ii. In Pre-Islamic Persia: Material Remains," in Encyclopædia Iranica, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa.

LUPIERI, Edmondo F., 2012, "Mandaeans i. History," Encyclopædia Iranica, online edition, 2012, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/mandaeans-1> (accessed on 20 January).

MALANDRA, William W., 1983, An Introduction to Ancient Iran Religion, Redaing from Avesta and the Achaemenid Inscription, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Ulaş Töre Sivrioğlu

MƏMMƏDOV, T. M., 2006, Kafkaz Albania'sı, İlk ve Orta Əsirlərdə, Təhsil Nəşriyatı, Bakı.

MESUDÎ, 2004, Altın Bozkırlar-Murûc ez-Zeheb, Selenge Yayınları, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.

NİZAMİ, 2012, Hüsrev ile Şirin, Çeviren Sabri Sevsevil, Kabalcı Yayınları, İstanbul

OSTROGORSKY, 1999, Bizans Devleti Tarihi, Çeviren: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara.

POURSHARİATİ, 2008, Parvaneh Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran, International Library of Iranian Studies.

PROCOPIUS, History of Wars I, II, 1-5, English Translation: H. B. Dewing, Harvord Un. Press, London MCMLXXI.

RAPP JR, Stephen 2014, H. New Perspectives on “The Land of Heroes and Giants”: The Georgian Sources for Sasanian History, Sasanika 13.

RUSSELL, James R., 1991, “Christianity In Pre-Islamic Persia Literary Sources”, *Encyclopædia Iranica*, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa.

SCHÖFFLER Heinz Herbert, 2008, Gundi-Şapur Akademisi, Aristoteles Doğu Yolunda, Yaba Yayınları, İstanbul .

SEBEOS, 2000, The Armenian History, Attributed to Sebeos Part I, Translated, with Notes, by R. W. Thomson, Historical commentary by J. Howard-Johnston Liverpool University Press.

SHAKED, Shaul, 2008, “Religion in the Last Late Sasanian Period: Eran, Aneran and other Religious Designations”, The Sasanian Era (The Idea of Iran), Volume III, ed. Vesta Sarkosh Curtis and Sarah Sewart, I. B. Tauris, London.

SHAKED, Shaul, Middle Persian Translations of the Bible, *EI*, Vol. IV, Fasc. 2.

SİİRT VEKÂYİNAMESİ ve Doğu Süryani Nasturi Kilisesi Tarihi, 2010, İstanbul, Derleyen: Adday Şer, Çeviren: Celal Kabadayı, İstanbul.

Ulaş Töre Sivrioğlu

SİVRİOĞLU, u. 2014, Pehlevice (orta farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni: Şahrestānīhā ī Ērānšahr. *академическая история и мысль-issn:2148-2292*, 1(3), 20-47. retrieved from <http://www.akademiktarihvedusunce.org/atdd/index.php/atdd/article/view/102>.

SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, 2015, Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453) History Studies, Volume 7 Issue 2, Special Issue on Byzantine, p. 99-132, March.

SKJÆRVØ ,2007, Prods Okto, The Videvdad: It's Ritual-Mythical Significance" The Age of the Parthian, Ed. Sarkosh Curtis and S. Stewart, The Idea of Iran Vol. 2, Middle East Institute, London.

SKJÆRVØ, 2013, Prods Okto Next-Of -Kin Marriage In Zoroastrianism" Last Updated: January 30, <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-next-of-kin>.

SÖNMEZ, Zekiye, 2012, İslâm'ın ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarım Adası'nda Hıristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

SPRENGLING, M. 1953, Third Century in Iran Sapor and Kartir, Oriental Institute University of Chicago, Chicago.

SUNDERMANN, Werner, 1991, "Christ in Manicheism," in *Encyclopædia Iranica*, vol. V, fasc. 5, Costa Mesa.

TARAPOLOREWALA Irach J.I, 2009, Zerdüşt Dini, Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din, Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm, Çev. Nice Damar, Avesta Yayınları, İstanbul.

TEZCAN, Mehmet, 2007, V. YÜZYILDA ERMENİ – SASANİ SAVAŞLARI VE ERMENİLERE HUN DESTEĞİ, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum.

THEOPHANES, 1997, The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, Translated: Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford.

TİEFENBACH Hanspeter, 2012, Anadolu'nun Azizleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ULANSEY, David, 2008, Mitras Gizlerinin Kökeni, Antik Dünyada Kozmoloji ve Din, Çeviren: Hüsnü Ovacık, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ulaş Töre Sivrioğlu

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, 1988, Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt III, TTK Yayınları, Ankara.

VƏLİXANLI, Nailə (ed), 2007, Azərbaycan Tarixi, III-XIII əsrin, II. Cild, Bakı.

WIDENGREN, G., 2006, "Manichaeism and Its Iran Background, The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

WIESEHOFER, Josef, 2003, Antik Pers Tarihi, Çeviren: Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, İstanbul.

WILLIAMS, A.V. 1996, "Zoroasterians and Christians in Sasanian Iran" Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester 78.

YARSHATER, Ehsan, 2006, "Mazdakism" The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

YARSHATER, Ehsan, 2006, "Iranian Common Beliefs And World-View", The Cambridge History of Iran, Volume 3(2) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge-New-York.

ZARRĪNKŪB, Abd Al-Hussain, 2007, The Arab Conquest of Iran and its Aftermath, CHI, Vol. 4, Ed: R. N. Frye, Cambridge University Press.

ZHA, Mşiha, 2002, Erbil Vakayinâmesi, Çeviren Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul.

Resimler

Resim1: Hz. İsa'nın doğumunu kutlayan "Üç Persli bilge veya Magi; Balthassar, Melchior ve Gaspar (Saint Apollinare /Ravenna, 565).

Resim 2: İberia-Sāsāni tipinde dirhem. Ön yüzde Şah portresi ile Gürcü alfabesiyle **სტეფანოს** (Stephanos) yazısı okunmakta. Gürcistan Ulusal Müzesi #33148. Rapp Jr, agm,s.6

Ulaş Töre Sivrioğlu

Resim 3-5: Erken Hıristiyan tarihinin sembol isimleri farklı asırlarda da dini sanata ilham kaynağı olmuşlardır. Solda: İlk Hıristiyan Ermeni Kralı Tiridates III (287-330) 18. Asırda yapılmış bir freski, Ortada Aziz Gregorios'un (İstanbul Pammakaristos Kilisesi XIV. Asır). Sağda İlk Hıristiyan Gürcü Kralı Mihran III'ü (284-361) betimleyen 13. Asra ait bir fresk (Svetitskhoveli Katedrali/Mzheta, XIII. Asır, XIX. Asırda Rus sanatkarlar tarafından restore edilmiştir.)